

IV. FEJEZET

A vallásgyakorlat engedélyezése és a filiák

A pápa közbelépése nem téríti el Józsefet. – A helytartótanács halogatása. – Az uralkodó ismételt erélyes felszólításokkal és fenyegetésekkel serkenti munkára a hatóságokat. – 1783. júl. 5.-i és 12.-i kézirataival hatálytalanítja a jan. 11.-i rendeletet, amely szerint vallásgyakorlat csak ott lehet, ahol egy óra járásnyira nincs templom. – Hogyan került sor ennek a rendeletnek a kiadására? – A mocsai eset. – A filiák szabad felkeresésének biztosítása. – Előzmények. – A zempléni határozat. – Ürményi korlátozó kísérletei. – Az 1783 júliusi döntés jelentősége és hatása. – A protestánsok panaszirata megkésve készül el. – Teleki József szerepe. – Prónay Gábor és Darvas Ferenc audienciája (1783. aug. 6.). – Okolicsányi a gravame-nekről. Az affiliálás kérdése. – József visszautasítja a kancelláriának a filia-ügyben készült tiltakozásait. – Martini javaslata kedvező fordulatot ad az affiliálásnak. – József továbbra is figyelemmel kíséri a vallás gyakorlatért benyújtott folyamodványok sorsát. – Személyes határozatai. – Az államtanácsosok és a hatóságok felfogásának átalakulása. – A helytartótanács megértő állásfoglalása. – 1785. szept. 27. a megyék nyerik el a vallásgyakorlat engedélyezésének jogát. – A rendelet gr. Haller József műve. – A vallásgyakorlatot nyert helységek száma 1787 végén. – Pászthory szerepe a kancellárián. – 1786.-i tévedése. – Bár a türelmi korszakban annyi templom épül fel, mint amennyi 1782-ben szükségesnek látszott, a protestánsok még többet szeretnének emelni.

1. Az 1783.-i fordulatig.

Józsefnek a megyék és az egyháznagyok tiltakozásait elutasító 1782 május 1.-i határozata nemcsak azzal a ígérettel hangzott össze, amelyet két hónappal előbb Rádaynak és Prónaynak tett. Teljesen megfelelt az a katolikus egyház feje

előtt csak az imént képviselt felfogásának is. VI. Piuszt a tolerancia nyugtalanította ugyan, de még sem ez, hanem a császár általános egyházpolitikája vette rá, hogy 1782 húsvétja körül egy hónapot Bécsben töltsön s megkísérelje a kúria s állam viszonyát ismét a régi alapokra helyezni. Útja sikertelen maradt, mivel József – mint azt különben előre hangoztatta – hajthatatlanul ragaszkodott elveihez. Nem engedett tehát a tolerancia-kérdésben sem, akár élőszóval, négy szemközt tárgyalt a pápával, akár írásban felelt kérdéseire. Piusz kijelentésére, hogy semmiképpen sem járulhat hozzá türelmi-rendszeréhez, mivel egyetlen katolikus államban sem nyert még a tolerancia ily messzemenő következményekkel meghonosodást, a maga meggyőződését szegezte szembe: A vallás, az állam és az alattvalók java egyaránt követelte elhatározását. Nem állhatta azonban meg, hogy felelőssége tudatában meg ne mondja a pápának, akárcsak mint korábban a protestánsok képviselőinek, hogy munkáját még korántsem tekinti befejezettnak: Ami hiányzik a türelmi rendeletről, azt alkalmas időben pótolni fogja.¹ Ezek a szavak a diplomácia nyelvén hangzottak, de most nem gondolatok elleplezésére szolgáltak, hanem előre tájékoztatták a pápát, hogy a türelmi rendszert megalkotója még nem tekinti teljesnek.

Kiállva a teherpróbát, amelyet a pápa látogatása jelentett, József és tanácsadói joggal gondolhatták, hogy a reprezentációkat visszautasító királyi leirat a türelmi rendelet végrehajtásának útjából minden akadályt elhárított és a reformok maradéktalan, gyors megvalósulása küszöbön van. Elképzelhető meglepetésük, amidőn arról értesültek, hogy a helytartótanács makacs ellenállása miatt most még csak az előzetes vizsgálatok következnek s így az engedélyek elnyerésére, a határozatok kimondására tovább kell várakozniok a protestánsoknak. Eddig valahányszor a protestáns falvak vallásgyakorlatot kérő folyamodványait József, kézjegyével ellátva, átadta a kancelláriának és meghallgatta a stereotip jelentést, hogy azok leküldettek a helytartótanácsnak a türelmi rendelet értelmében való elintézés végett,² sem ő, sem az államtanács nem gondolta, hogy a pozsonyi dicasterium egyszerűen félreteszi azokat s még csak az előzetes vizsgálatokat sem végezteti el.

Geblernek jutott eszébe – 1782 áprilisának közepén –

¹ Marczali i. m. II, k. 475. 1. „Quanto a ciò che vi manca ancora per perfezionarla, Ella può fidarsi come ho avuto l'onore di assicurarla, che a tempo opportuno vi sarà da me provveduto.”

² Pl. a győri evangélikusok és reformátusok kérvénye: m. kanc. 1182/1782., StR. 664/1782., rimaszombati reformátusok: StR. 811/1782., komáromi reformátusok: m. kanc. 1631/1782., StR. 949/1782.

egy hasonlóan semmitmondó, de megnyugtatóan hangzó kancelláriai jelentés olvasása közben, hogy jó volna a helytartótanácsból beszámolót kérni arról, hogy eddig részint közvetlenül, részint a kancellária útján hány kérvény is érkezett hozzá, mikor kapta meg s mely napon, milyen határozattal intézte el őket³ Miután erre a felhívásra sokáig nem érkezett válasz, egy hónap múlva Gebler, már meg is feledkezve előző javaslatáról, újból tanácsolta a pozsonyiak megkérdezését, hogy mit is tettek eddig a hozzájuk leküldött oly sok kérvénnyel. A gondolatot Hatzfeld oly sértődötten utasította vissza, mintha valósággal az ő becsületét érintette volna Gebler kíváncsisága. Óriási méretű és egészen felesleges irka-firka következnek, mondotta, ha a helytartótanácsnak jelentésekben kellene beszámolnia; annál kevésbbé lehet kétséges, hogy rendelkezéseit az uralkodó intenciói értelmében adta ki, mert jól tudja, hogy a protestánsok, akik szerfelett mohók a kedvezmények élvezetében és vágyakoznak még többet elnyerni, panaszaikkal úgyis a trón elé rohannának. József azonban annyira nem osztotta államminiszterének a bizakodását, hogy titkárával (május 25.) Gebler javaslatán messze túlmenően azt az utasítást íratta az aktára, hogy a kancellária állapítsa meg a helytartótanács jegyzőkönyveiből, mi történt eddig a türelmi rendelet ügyében, mi valósult meg az oratóriumok felállítása, prédikátorok alkalmazása, filiák szabad látogatása tekintetében.⁴

A kétszeres felszólításra lelepleződött a szabotálás. Az összeállításból ugyanis kiderült, hogy a helytartótanács eddig mindössze annyit tett, hogy a türelmi edictum kiadása óta – ezt ő 1781. nov. 17-től számította – beérkezett 57 folyamodvány ügyében elrendelte az „investigandum investigatio”-t, de ezt

³ Gebler, ápr. 14.: Da zu vernehmen, auch wohl überhaupt zu besorgen ist, dass diese und alle andere dergleichen Gesuche, wenn man sie auch zu reponiren oder von der Hand zu weisen sich nicht getrauet, so spät als immer möglich zur Untersuchung und Erledigung eingeleitet werden, so dürfte nicht undingsam seyn, von dem consilio locumtenentiali eine Liste abzufordern, wie viel dergleichen Gesuche et sub quibus datis ihm consilio theils directe, theils durch die Kanzley bisher zugekommen und was darüber et sub quibus datis hierüber verfüget worden? (StR. 1077/1782.)

⁴ StR. 1619/1782. Az államtanácsi aktából az uralkodó részére készített kivonaton, margón, kabineti kézzel, többszöri törlésekkel a következő rezolúció: „nach dem ersten voto, muss der Kanzley anverlanget werden, dass [törölve: es nicht genug dergleichen Bittschriften dem Locumtenentialconsilio zuzufertigen, sondern sie auch in den Protocolen des Locumtenentialconsilii nachsehen hat, in wie solches die Befehle exequiret] sie anzeige, was sie aus den Protocolen des Locum. Consilii ersehe, was in den Tolleranzsystem wirklich geschiehet [áthúzva: oder nicht] und wo mit Errichtung der Oratorien, Anstellung der Pastoren und Excursionen ad filiales der anderen Veranlassung wirklich zu Werke ge [!]

is csak az imént, május 21-én, mást pedig – bármennyire keresgéltek néhány mentség után – nem tudott jelenteni, mint hogy Turóc megyében nyertek már hivatalt a protestánsok, ő még legutóbbi tanácsülésében engedélyezte egy görögkeleti templom felépítését, egy másiknak meg a tornya és teteje kijavítását.⁶ Ezt az eljárást nem lehetett sem menteni, sem szépíteni s így érthető, hogy maga Hatzfeld követelte – egyébként is az ő csúfos felsülését jelentvén az ügy – a pozsonyi dicasterium megrovását, amit József (jún. 7.) éppen úgy elrendelt, mint Kressel indítványára a helytartótanács utasítását, hogy három havonként minden vallásügyi aktáról küldjön pontos kimutatást, feltüntetve, hogy a beadványokra milyen határozatot hozott, minek az elintézése van még a vizsgálatok miatt függőben, illetőleg folyamatban, Geblerére pedig a megyéknek parancsolta meg hasonló negyedévi kimutatás készítését a hozzájuk benyújtott akatholikus kérvényekről és panaszokról, ugyancsak a beérkezés és elintézés keltének megjelölésével.⁶

A helytartótanács késlekedéséből Gebler protestáns gyűlöltre következtetett és mert úgy sejtette, hogy a megyék körében sem jobb a hangulat, ezek fokozott ellenőrzését is mindaddig szükségesnek tartotta, amíg az előítéletek eltűntével a dolgok menete rendes kerékvágásba nem jut. Az elkövetkező hónapok megmutatták, hogy sejtése nem volt alaptalan. Feltűnően sűrűn kerültek elő ugyanis olyan panaszos iratok, amelyekben majd azt kérték egyes protestánsok, hogy vallási okból ítélet nélkül ne börtönözzék be, esetleg a fogságból bocsássák őket szabadon, majd meg azért folyamodtak az uralkodó védelméért, mert a földesúr elvette prédikátoruk és tanítójuk telkét, hogy azután egész megye protestánsai azt sérelmezzék, hogy nem engedik meg papjaiknak a beteglátogatást vagy a filiák felkeresésében gátolják őket.⁷ Amidőn a kancellária a helytartótanács útján ismét csak vizsgálatok tartását rendelte el – jellemző, hogy még az Ottlik család kérelme ügyében is, hogy magánkápolnája megnyitása után tanítót tarthasson, megyei bizottság kiküldését vélte szükségesnek – Gebler kívánatosnak mondotta, hogy ezek az utasítások, meg a türelmi rendelet végrehajtását hangsúlyozó parancsok a való-

⁵ M. kanc. 3028/1782.

⁶ M. kanc. 3179/1782., StR. 1819/1782. – Gebler eredetileg azt kívánta, hogy a megyék havonta szerkesszenek kimutatást, Hatzfeld azonban attól tartva, hogy oly sok megye jelentésének havonkénti felterjesztése tömérdek munkát okozna, itt is csak negyedévi összeállítás elrendelését tanácsolta; javaslatát József el is fogadta.

⁷ M. kanc. 6422/1782., StR. 1187/1783.

ságban érvényt nyerjenek. Indítványozta tehát, hogy a kancellária a helytartótanáctól, a hathatós ellenőrzés érdekében, a jelentést bizonyos megállapított idő alatt követelje be, a terminust tartsa nyilván, mulasztás esetén a beszámolót sürgesse meg, a jegyzéket pedig havonta mutassa be az uralkodónak. Józsefnek nemcsak megtetszett Gebler javaslata, hanem pótlólag azt a fenyegetést írta (szept. 20.) az aktára, hogy különben – ha t. i. a hatóságok nem tanúsítanak a végrehajtás terén kellő buzgalmat – más hathatósabb, de annál kellemetlenebb eszközökhöz fog folyamodni, mint királyi biztosok kiküldéséhez, az engedetlen főispánok és tisztviselők letételéhez.⁸

Bármily keményen hangzott ez a beszéd, egyelőre csak annyit lehetett Bécsben észrevenni, hogy a kancellária jelentéseiben, miközben a türelmi rendelet megtartását hangsúlyozza, most már az is szerepelt, hogy határidő alatt kívánja a helytartótanács jelentését. Ezt azonban Gebler kevésnek találta s ezért, amidőn a veszprémi reformátusoknak a klérus és a megye elleni panaszait a kancellária ismét csak ily módon intézte el, megjegyezte, hogy a sok sürgetés ellenére még mindig egyetlen beszámolót sem sikerült Pozsonyból megkapni és célzott arra, hogy talán az a késedelemnek az oka, hogy az egyházi rend egyik tagja referálja ott a protestánsok ügyeit.⁹ Bár nem kívánt új intézkedést, és beérte Martini javaslatával, hogy t. i. a kancellária részletesen számoljon majd be a veszprémi ügyről, József, áthúzva a rezolúció-tervezetet, most (okt. 11.) még erélyesebb szavakkal fejezte ki rosszalását, mint három hét előtt. Sajnálná, jelentette ki, ha keményebb eszközökhöz kellene nyúlnia, amelyek alkalmazása neki és az érdekelteknek egyaránt kellemetlenséget jelentene. Bár hónapok óta elnézéssel figyelte a sok huza-vonát a tolerancia-ügyekben, senki se gondolja, hogy a nyilvánvaló rosszakaratot vagy szalmacséplést hajlandó eltűrni. A kancellária tehát, parancsolta, gondoskodjék a vallásügyi rendelkezések maradéktalan, gyors végrehajtásáról, ne érje be azok expediálásával, hanem ügyel-

⁸ StR. 3169/1782. József sk. írása: „wo sonst ich zu anderen mehr wirksameren, aber ohnangenemeren Mitteln onfehlbar schreiten müsse, welche in Abschickung eigener Comissarien und absetzung nicht befolgender Comitatorbespanen und unterbeamte bestünden”.

⁹ Gebler, okt. 11.: „Aller Betreibung ohngeachtet ist inzwischen noch nicht ein einziger Bericht von Seiten der Statthalterey in dergleichen Materien erstattet werden. Sollte wohl etwann gar ein Rath geistliches Standes allda die Toleranz- und Religionssachen der acatholicorum referiren? Das wäre sehr hart für die Protestanten, ja gewissermassen den Normalien entgegen, welche meines Erinnerns den hominem dioecesanum bey den Untersuchungen ausschliessen. Doch kann und will ich es nicht vermuthen. (StR. 3442/1782.)

jen, hogy mindenütt és minden vonatkozásukban életbe is lépjenek.¹⁰

Bécsben úgy gondolták, hogy ezek az erélyes figyelmeztetések már magukban is elég biztosítékot nyújtanak, hogy ne kelljen többé aggódni a passzív ellenállás miatt. Legalább így hitték azok az államférfiak, Martini és Reischach, akik Kresselt és Geblert felváltották az államtanácsban. Sőt az első megnyugtató jelle mindjárt lazítottak az ellenőrzésen. Amidőn ugyanis 1782 októberének végén beérkezett a helytartótanács első negyedévi kimutatása a felmerült vallásügyekről és a kancellária azt szabályszerűnek találta, Martini levonta a következtetést, hogy ilyen beszámolót többé nem kell készíttetni, mivel a tolerancia-ügy már rendes kerékvágásba jutott.¹¹ Józsefet aligha hatotta volna meg az optimizmus, ha Kressel hallathatja szavát, hiszen ő legalább egy évre becsülte azt az időt, amíg a kimutatásokra szükség van és bizonyára Gebler is felhívta volna figyelmét, hogy a jegyzék szerint a protestánsok legtöbb panaszát a helytartótanács azzal utasította el, hogy alaptalanok, a türelmi rendelettel ellenkezők, a hiányzó jelentésekre vonatkozólag pedig csak a megyék sürgetését ígérte. Azonban Hatzfeldnek a kancelláriát pártoló véleménye, meg az a kellemetlen körülmény, hogy a helytartótanács személyzetének szaporítását kérte, ha továbbra is kell beszámolókat készítenie, rábírta Józsefet, hogy (nov. 12.) feloldja a dicasteriumot kötelezettsége alól.

Két-három hónap múlva azonban kiderült, hogy a bizalom előlegezése teljesen indokolatlan volt, mert pl. 1783. februárjának elején a kancellária még mindig nem kapta meg a helytartótanáctól a pápai reformátusok ügyében azt a jelen-

¹⁰ Az államtanácsban fogalmazott következő rezolúció-tervezet át van húzva: „Ich nehme diese Auskunft zur Nachricht und hat Mir die Kanzley zu seiner Zeit und wenn der abgeforderte Bericht eingelanget seyn wird, hierüber einen standhaften Vortrag zu erstatten.” Helyette kabineti kézzel: „Mir würde es leid thun, wenn ich bey erster Gelegenheit mit schärferen, mir immer und jeden Treffenden höchst unangenehmen Compulsivmitteln werde zu Werke gehen müssen. Da ich besonders in diesen Toleranz- und Religionssachen seit vielen Monaten mit Nachsicht den gewöhl. Geleiss der Langsamkeit in hung. Geschäften zusehe, förmlich bösen Willen aber oder Wörterspeisung zu dulden nicht gesinnet, noch aufgelegt bin. In dieser Gemässheit hat also die Kanzley die Effectuirung meiner Verordnungen in dieser Sache so wie in allen übrigen ohne weiters in Vollzug setzen zu machen und nicht allein auf deren Expedirung, sondern auch auf deren Bewerkstelligung im Ganzen und aller Orten zu sehen”. (TJ. o.)

¹¹ Martini (1782. nov. 10.): Und weil hieraus zu ersehen ist, dass dieses Toleranzgeschäft schon in seinen ordentl. Gang eingeleitet worden ist, so dörfte von der Fortsetzung dieser Consignationen es abkommen und nur der Kanzley die gesetzmässige fleissige Erledigung der noch anhängigen Beschwerden eingebunden werden. (StR. 3810/1782.)

tést, amelyet okt. 18-án követelt tőle¹² s ugyanekkor bevallotta, egy pozsonymegyei falu panaszával kapcsolatban, hogy nem tud mást tenni, mint megsürgetni azt a beszámolót, amelyre már aug. 23-án felhívta.¹³ Ha még tekintetbe vesszük, hogy a kancelláriát mindegyre nem a belső ellenőrzés és nyilvántartás folyamán felfedett mulasztások ösztönözték, hanem az érdekelt protestánsoknak az uralkodóhoz benyújtott panasziratai – így a pápaiak azt kérték, hogy József rendelje el a helytartótanácsnál a megyei vizsgálat aktáinak továbbküldését – megérthetjük, hogy Martini kénytelen volt elismerni, hogy a tolerancia-ügy mégsem halad rendes úton.

Józsefnek az érdeklődését nemcsak az a sajátkezűen papírra vetett parancsa jelzi, hogy a kancellária az első jelentést bekövetelve, két heti haladékot adjon csak a helytartótanácsnak,¹⁴ hanem az eddigieknél szigorúbb dorgálása is, amellyel a második ügyben napfényre került késedelmeskedést akarta megtorolni. Amíg az államtanács tagjai: Reischach és Hatzfeld – Martininek óvatosabb kijelentésével szemben – a huzavonának a kancellária javaslatának elfogadásával oly módon akarták útját állani, hogy a protestánsok kérvényeiket ezentúl ne a kancellárián, hanem mindjárt a helytartótanácsra adják be,¹⁵ ő ezzel korántsem érte be, hanem (febr. 20.) így fenyege-

¹² StR. 577/1783.

¹³ M. kanc. 1644/1783.

¹⁴ Martininek Reischachtól és Hatzfeldtől is helyeselt rezolúció-tervezetéből 1783. febr. 17. sk. írta be a következő aláhúzott szavakat: „Dieser schon so lange ausstehende Bericht ist mit angemessenen Zwangsmitteln *und gebung eines 14 tagigen Termins a die recepti* zu betreiben und hat Mir die Kanzley hievon des ehestens den Erfolg anzuzeigen”. (StR. 577/1783.) – Egyébként ugyanezen a napon intézte el a vasmegyei Szalonak evangélikusainak ügyét. A kancellária jan. 31. azt ígérte (m. kanc. 1521/1783. ref. Ürményi), hogy a helytartótanácsot utasítani fogja, tegye meg az intézkedéseket az alsóbb hatóságoknál, hogy a szalonakiak több szomszédos faluval együtt vallásgyakorlatot nyerjenek. József Martini következő javaslata értelmében határozott: „Es sollen 381 Familien seyn, welche innerhalb vier Meilen keines Gottesdienstes sich zu erfreuen haben; der Stadthalterey ist demnach die baldige Erledigung dieses allda schon anhängigen Zustandes nachdrückl. einzubinden und sey auch der Erfolg anzuzeigen”. (StR. 576/1783.)

¹⁵ Hatzfeld véleménye így hangzott: „Was den schlüsslichen Antrag der Kanzley betrifft, so ist es sicher, dass die Aatholische viel ehender zu ihrem Endzweck gelangen können, wann sie sich an das Consilium wenden, ich glaubte also alle Aatholische durch die behörige Wege zu unterrichten, dass sie ihre diesfällige Gesuche künftig bey dem consilio einreihen sollen”. Előzőleg (febr. 19.) Martini ezt jegyezte meg: „Der schlüssliche Antrag der Kanzley ist zwar ordnungsmässig, in so lang aber das Toleranzgeschäft nicht in die behörige Weege eingeleit worden, kan solcher nicht so genau beobachtet werden”. (StR. 611/1783.)

tőzött: Ha a helytartótanács május 1-ig nem fog minden vallásügyi panaszt szabályszerűen elintézni, mindaddig megvonja tisztviselőitől, de főleg a vallásügyi bizottság tagjaitól fizetésüket, amíg megnyugtató eredményt nem lát. „Akkor azután – emelte fel hangját – igazodhatnak majd a megyék és a püspökök akarata szerint, mert most már látom, hogy előítélet és rosszakarat ellenében szavakkal és parancsokkal mit sem lehet elérni”.¹⁶

A kancellária azonban megmentette a helytartótanácsot a szégyentől. Sietve benyújtott Józsefnek egy mentegető irást, amelyben minden késedelemért a vallásgyakorlatért folyamodó protestáns falvakat tette felelőssé, a helytartótanács és a vallásügyi bizottság ártatlanságát pedig éppenúgy hangoztatta, mint a püspökökét és a megyéket. Az utasítást különben végrehajthatatlannak mondotta, mivel május 1-ig egyre újabb beadványok fognak érkezni. Egyáltalán – mondotta – terminus kitűzését csak abban az esetben tartaná célravezetőnek, ha a protestánsoknak is előre megállapított hatánapig volna szabad folyamodványt beadniok. Kérte tehát az uralkodót, hogy tekintsen el rendeletétől és ígérte, hogy a helytartótanácsot a legszigorúbban utasítja a kérvények elintézésére és jelentéstételre.¹⁷ Nemcsak a bürokrácia szolidaritás-érzése diktálta Okolicsányinak ezt a mentegetőzést. Az új vallásügyi referens voltaképpen önmagát védte, hiszen mielőtt átvette a kancellárián Ürményi örökségét, éppen ő volt Pozsonyban a vallásügyi bizottságban a protestáns ügyek előadója. Mivel az államtanács tagjai – Martini, Reischach, Hatzfeld – szintén a megbocsátás mellett nyilatkoztak, sőt az államminiszter a késedelmekért egyes-egyedül a döcögő ügymenetet okolta, amelyen, szerinte, a kancellária úgy segíthetne, hogy a helytartótanács és a megyék, továbbá ezek alsóbb hatóságai közti érintkezés meggyorsítására tervet dolgoz ki, vagyis miután személyektől független akadályokra hárította át a felelősséget,¹⁸ József felfüggesz-

¹⁶ Az államtanácsi iratból készült kivonat margóján kabineti kézzel 1-nél: „nach Reischach”, 2-nél: „approbirt”, a végén: „Nach dem Einrathen der Kanzley, jedoch die unerlaubten Verzögerungen bey dem Locumten. consilio besonders wegen Sommerein will Ich auf folgende Art getilgt wissen, dass, wenn bis 1. Mayi alle Beschwerden wegen Religionsexercitio nicht normalmässig abgethan sind, das Locumtenentialconsilium, besonders aber die dabey verwendete geistl. Commission ihre Gage ohne weiters cariren sollen, bis das alles wird abgethan seyn wird, sie können sich nachher an das Komitatsbeamte und Bischöfe halten, weil Ich schon sehe, dass mit Wörtern und Befehlen wider Vorurtheil und üblen Willen nichts gerichtet ist”. (U. o.)

¹⁷ M. kanc. 1910/1783.

¹⁸ Hatzfeld, márc. 15.: Ich bin umb so mehr mit den vorgehenden votis verstanden, als die Langsamkeit der hungarischen Geschäften meines Erachtens

tette (márc. 15.) a fizetést megvonó rendelkezését. De nem igen hitt Hatzfeld szépítgetéseinek. Gyanújának azzal is kifejezést adott, hogy nem kívánt a kancelláriától előterjesztést, hanem e helyett azt a reményét fejezte ki, hogy ezentúl mind a helytartótanács, mind a vallásügyi bizottság teljes odaadással fogja az ügyek elintézését siettetni, amit – fűzte hozzá – annál is inkább meg kell tenniük, mert a hanyagok a jövőben többé nem mentesülhetnek a szigorú büntetéstől.¹⁹

József később sem osztotta tanácsadóinak az alsóbb hatóságokkal szemben annyira elnéző felfogását. Amidőn a trencsénmegyei protestánsok panaszainak megvizsgálása után kiderült, hogy a főispán, Illésházy valóban hangoztatta, hogy mindaddig kérni fogja az uralkodót, amíg a vallásügyet a legközelebbi országgyűlésig nem hagyja a Mária Terézia-kori állapotában s bebizonyosodott, hogy a prédikátorokat valóban megakadályozták a filiák felkeresésében, az excessusok folyamán pedig feles számban börtönbe kerültek protestánsok, a kancellária beírta volna azzal, hogy a megyét utasítja a királyi rendeletek pontos végrehajtására, az államtanács pedig annyival ment volna túl ezen, hogy a „legnyomatékosabban” óhajtotta a hatóság lelkére kötni a rend és a toleranciális törvények fenntartását. József azonban a megyei tisztikar személyes felelősségéről vallott felfogásának adván kifejezést, hozzátoldotta (1783. ápr. 4.) a rezolúció-tervezethez, hogy különben kénytelen lesz vizsgálóbizottságot küldeni ki, esetleg – a főispán eltávolítása után – adminisztrátort nevezni ki és mielőbb tisztújítást tartatni.²⁰

weder in der Nachlässigkeit, weder in dem Ungehorsam der Stellen, sondern in der Verhandlungsmeth deren Geschäften zu finden seyn dürfte, dieser abzuheffen wäre von der Kanzley der Zug der Geschäfte zwischen dem consilio, denen Comitaten und denen Comitatsmitgliedern abzufordern und ihr aufzutragen, dass sie in Vorschlag bringen solthe, durch was Wege die Geschäfte geschwinder besorgt werden könnten”. (StR. 921/1783.)

¹⁹ Az államtanácsban készült és áthúzott rezolúció-tervezet után, kabineti kézzel: „Ex adductis rationibus concedo, ut cum executione ordinationis meae de retinendis culposorum salariis adhuc supersederi possit, firmiter confidens, promptam negotiorum admaturationem et consilio et commissioni deinceps primis in curis futuram, quandoquidem ii, in quos similis negligentiae aut protractionis culpa caderet, gravem hanc irremissibiliter animadversionem incurrerent”. (StR. 921/1783., m. kanc. 2467/1783.)

²⁰ Az államtanács rezolúció-tervezetéhez Vogel udvari tanácsos másolta hozzá a következő, az aktához mellékelt kis cédulán kabineti kézzel feljegyzett szöveget, azon némi stiláris módosításokat eszközölve: „alias enim ob ibi iam saepius exortas querelas ad exmittendam specialem commissionem eas investigandi causa et ad denominandum forsan administratorem comitatus, restaurandosque officiales *quamprimum* cogar”. (A „quamprimum” szó az említett cédulán József sk. betoldása.) StR. 1187/1783.

Azonban tévedett – s vele együtt azok a tanácsadói is, akik a tolerancia hívei voltak – amidőn azt gondolta, hogy megijesztheti tisztviselőit a felelősség hangoztatásával és őket más belátásra bírhatja. Nemcsak egyes személyek állottak vele szemben, hanem az egész bürokrácia. Ez ugyan még messze volt mai fejlett formájától, azonban már akkor értette a módját, hogy elvi intézkedések bástyája mögé vonulva vissza, ártatlan arccal hivatkozzék arra, hogy ő az utasításokat pontosan végrehajtja s legfeljebb azt engedje meg, hogy a parancsokat máskép értelmezte, mint az uralkodó gondolta. Tanulékonyságának és ügyességének jele, hogy amelyik ponton kevés támaszt nyújtott neki a türelmi rendelet, ott rövidesen – minden hivatalos külsőség betartásával – olyan döntéseket eszközölt ki Józseftől, amelyeket azután célja, a vallástürellem gondolatának elgáncsolása érdekében sikerrel használhatott fel. Nem lehetett tehát felelősségre vonni, mert állandóan a kezében lévő legfelső rezolúciókat mutatta fel az uralkodó előtt, hogy ez ámulva, sőt bosszankodva ismerje fel azok alatt a saját kezevonását és jöjjön rá, hogy egy-egy határozatának, amellyel most sarokba szorították, egészen más következményei lettek, mint ahogyan ő kiadásukkor teljes jóhiszeműséggel gondolta.

1783 nyaráig tartott az az idő, amely alatt sikerült egyrészt ilyen leiratok kibocsátására rávenni Józsefet, másrészt pedig a türelmi rendelet egyes pontjainak oly értelmezést adni, hogy a protestánsoknak járó kedvezményeket a legminimálisabbra lehetett csökkenteni. Ekkor azonban rájött a császár, hogy még mindig a kelletténél nagyobb bizalommal ajándékozta meg a bürokráciát, mert a hatóságoknak megnyugtatóan hangzó jelentései, az akták a valóságban a türelmi politika legfontosabb elveinek kijátszását leplezik, hiszen új vallásgyakorlat megkezdésére engedélyt még elvétve sem kaptak a protestáns városok és falvak. A hályog akkor hullott le József szeméről, amidőn 1783 nyarán Erdélyből és Galíciából jövet átutazott Felsőmagyarországon és közvetlen közelből látta a letagadhatatlan valóságot, azt, hogy a reformok megvalósulása terén voltaképpen semmi érdemleges sem történt. Impulzív egyénisége nem bírta türelemmel kivárni, amíg visszajut fővárosába s ezért már Szomolnokról júl 5-én éleshangú, szemrehányásokkal teli kéziratot küldött gr. Pálffy alkancellárnak: „Igazán undorító látni – kezdte –, hogy Magyarországon és csak ott, két év óta kifogásokkal folyton mindenféle akadályt gördítenek a türelmi rendelet útjába; eddig a pillanatig bizottságok kiküldésén, jelentések bekövetelésén kívül mi sem történt, határozat nem látott napvilágot”. Mivel ennek az állapot-

nak egyszersmindenkorra véget akar vetni, felszólítja az alkancellárt, tegyen előterjesztést, vajjon a következő két megoldás közül melyiket találja megfelelőbbnek: Vagy mindenki szabadon gyakorolhatja vallását, tekintet nélkül az együttélő hívők számára és a falunak egy másik templomtól való távolságára, vagy az alkancellár a primással nyakába veszi az országot és megyéről-megyére, faluról-falura menve mindenütt a helyszínen intézkedik a türelmi rendelet alapelvei értelmében, még ha hónapokig tartana is ez az út, mert – nem győzi újból és újból hangoztatni – a vexatioknak egyszer már véget kell érniök.²¹ A kancelláriát a dorgálás valószínűleg kevésbé ijesztette meg, mint a fenyegetés, hogy a vallásgyakorlat esetleg minden korlátozás nélkül érvényesülhet. A maga és az alsóbb hatóságok igazolására felmutatnatta ugyanis Józsefnek egy rendeletét, amely 1783 legelején igen lényegesen megszorította a vallásgyakorlat elnyerésének lehetőségét és önérzettel hivatkozhatott arra, hogy a most annyira kifogásolt állapot csak azon utasítás pontos végrehajtásának a következménye.

Hogyan került sor annak idején ennek a leiratnak a kiadására? Előre is sejthetjük, hogy József elnézésnek lett az áldozata. Abban a hiszemben, hogy a türelmi politika érvényesülésének újból nagy akadályt háríthat el, egy percre ellankadó figyelme nem vette észre, hogy ugyanakkor sokkal hatalmasabb gördít eléje. Örömet mérgethetjük, hiszen azt hallotta, hogy a protestáns templomépítés, prédikátor-tartás nem okoz olyan nagy kiadásokat, mintha az adóalap csökkenésétől kellene tartani s így indokolatlan a kancellária riasztgatása, amelynek – mint emlékezhetünk – az 1782. év folyamán ismételtelen abban a reményben adott kifejezést, hogy ily módon megakadályozhatja a vallásgyakorlati engedélyek kiadását. Ürményi ezt az érvet játszotta ki akkor is, 1782 végén, amidőn a komárommegyei Mocska reformátusainak kérvényét referálta. Igaz ugyan, mondotta, hogy 119 család van, költségekre pedig 2018 ft. 77 krajcárral rendelkeznek, azonban a földesúr szerint adósságuk 2087 ft. 18¹/₂ krajcárra rúg, sőt tartoznak a megyei házipénztárnak s így voltaképen semmijük sincs, következőleg a vallásgyakorlat elnyeréséhez még további tüzetes vizsgálatra volna szükség. Az eset tanulságai alapján kívánatosnak jelezte annak az elvi kijelentésnek a megtételét, hogy nem elég csak a pillanatnyi anyagi állapotot számba venni, hanem azt is tisztázni kell, vajjon nem kölcsönökből törlesztették-e le a kérvényezők adóhátralékukat, hogy ily módon látszólag tiszta hely-

²¹ M. kanc. 7034/1783. (*Iratok.*) – Másolata: Staatsarchiv, Bécs. Protocolum separatum aller Handbillets. 1783. (VII. k.) 501. l.

zetet teremtve, vakbuzgóságuk kielégítésére elnyerhessék a vallásgyakorlatot.²²

Az államtanácsban Martini, majd őt követve Reischach helytelenítették a kancelláriának szembetűnően gáncsolódó javaslatát. Mindenütt, ahol kellő számú protestáns van, mondotta Martini, meg kell adni a vallásgyakorlatra az engedélyt, tekintet nélkül az anyagi eszközökre; elég, ha a végrehajtásnál ügyelnek arra, hogy a jobbágy ne költsék erején felül, hiszen igen csekély kiadással meg lehet alapozni a falvak egyházi életét. Az ő felfogásukhoz Hatzfeld is csatlakozott, pedig ő a kancellária régebbi aggályait mindig teljes szívvel osztotta. Engedékenysége azonban csak látszólagos volt, mert arra a tényre hivatkozva, hogy Mocsá szomszédságában öt falu is van – mindegyike egy óra járásnál közelebb – amelyek már rendelkeznek vallásgyakorlattal, kívánta, hogy minden hasonló esetben, ha a távolság egy meglévő templomtól mindössze félóra, ne lehessen új egyházat szervezni.²³ Ismételjük,

²² Die Kanzlei selbst zieht in Erwägung, dass der Geist aller in Toleranzgeschäfte ergangenen Anordnungen dahin gerichtet sei, womit einerseits den Akatholiken ihres Gottesdienstes wegen gehörige Vorsehung geschehe, andererseits aber dergleichen Religionsexercitia nicht über die Notwendigkeit einzig und allein aus einem unzeitigen übertriebenen Eifer für die Verbreitung ihrer Religion gestattet und vorzüglich immer darauf gesehen werde, damit nicht die Akatholiken durch ihre diesfällige Beisteuern entkräftet und ausser kontributionsfähigem Stande gesetzt werden. Nun sei zu Erreichung dieser a. h. Absicht, wie es die Erfahrung beweise, nicht genug, blos jenes zu untersuchen, ob die supplicirende Akatholiken grade zu dieser Zeit mit keinen Kontributionsrückständen befangen seien, denn es könne leicht geschehen, dass sie vorläufig Gelder zu leihen nähmen, hiemit die Steuerresten für die Zeit der Untersuchung tilgeten und die erforderliche Kösten den Deputationen auswiesen, wenn sie aber sonach das Religionsexercitium erzielet hätten, von den Gläubigern um Bezahlung dieser Summen angestrenget werden dürften. Die Kanzlei glaubt daher ebenfalls notwendig zu sein, in jenem Falle, wenn die Deputation glaubwürdig angezeigt würde, dass dergleichen Supplikanten mit Schulden und obrigkeitlichen Resten beladen seien, auch diese Umstände zu untersuchen und die wirklich mit Schulden belastete Kontribuenten (denn von Adelichen sei hier die Rede nicht) aus dem Verzeichnisse der Beisteuernden auszulassen; ausser einer dergleichen Anzeige aber wäre in eine ängstige Nachforschung besagter Umstände keineswegs einzugehen". (StR. 95/1783).

²³ *Martini*, 1783. jan. 11.: In allen Orten, wo die vorgeschriebene Zahl der Familien sich befindet, ist das Privatreligionsexercitium den betreffenden Akatholiken zu gestatten, ohne diese Frage mit jener des hinzu erforderlichen Aufwandes zu vermischen. Nur in der Ausführung wäre der Bedacht dabın zu nehmen, damit die Contributionsausstände vorzüglich berichtet, dann aber keine solche Auslagen gemacht werden sollen, wodurch der Contribuent offenbahr entkräftet werden mögte. Hiernach könnte die Kanzley auch im gegenwärtigen Falle angewiesen werden, da derley Gemeinde ihr Privatreligionsexercitium auch mit dem geringsten Aufwand allenfalls bestreiten oder aber von ihren ander-

a meglegedés, hogy az anyagi eszközök kérdésének elejtését javasolja mindhárom tanácsadója s ezzel megszabadítja a protestánsokat a körülményes vizsgálatoktól, vehette rá arra Józsefet, hogy (1783. jan. 11.) Martini indítványán kívül, azt kiegészítőén, Hatzfeldét is elfogadja, noha eddig mindig visszautasította hasonló próbálkozásait. Sajnos, tett ekkor egy tollvonást, amelyet pedig ha elmulaszt, bizonyára sok zavar-nak veszi elejét. A rezolúció-tervezet latin fogalmazványában ugyanis a félóra távolságot említő kifejezésben áthúzta a „media” szót, ami a Hatzfeld ajánlotta módtól erősen eltérő szigorítást eredményezett.²⁴

weitigen Religionsverwandten eine Beyhilf erhalten können. – *Reischach*: Der Antrag der Kanzley würde zu unendlichen Anständen Anlass geben, ich bin daher der Meinung, dass, wenn eine Gemeinde die vorgeschriebene Zahl ausmacht, man nur darauf zu sehen habe, dass sie sich in keine ihre Kräften übersteigende Ausgaben einlasse und sie dadurch nicht entkräftet und ausser Contributionsstand gesetzet werde. – *Hatzfeld*: Ich bin mit vorstehendem voto verstanden, jedoch in jenen Fällen, wo dergleichen auch mehrere acatholische Familien nicht etwa $\frac{1}{2}$ Stunde von einer Kirche ihres Glaubens entfernt sind, wäre meines Erachtens kein besonderer Gottesdienst zu gestatten, weil bey einer so geringen Entfernung die Errichtung einer neuen Pfarrey nicht nothwendig ist. (U. o.)

²⁴ *Res. aug.* (Vogel írása): Communitatibus, quae praescriptum familiarum numerum constituunt, absque ulla investigatione quoad earum facultates instituenda religionis exercitium privatum statim impertiendum, in eius executione autem desuper invigilandum est, ne sumptus hunc in finem suscipiendi vires contribuentium transgrediantur, sed tam eorum, quam fundi contributorialis conservationi consulatur. Iuxta quam meam intentionem tam in praesenti, quam in futuris casibus procedendum, unaque pro regula observandum est, ut iis acatholicis, qui non nisi [törölve: media] hora ab aliquo loco, ubi privatum aut publicum religionis exercitium viget, distant, speciale religionis exercitium non concedatur, sed hi tantum pro persolvendo religionis cultu ad illud in vicinia tam prope existens oratorium aut templum invientur. (U. o.) – Ürményi természetesen azonnal észrevette a rendelkezés fontosságát. Hogy később gyanú se merülhessen fel, mintha meg nem engedett módon járt volna el, „ne quoquo modo in benigna intentione aberretur”, a helytartótanácsához intézendő leiratot, szokatlan módon, előbb fogalmazványban az uralkodó elé terjesztette (jan. 17.) megerősítés végett s csak miután azt József helyben hagyta, küldte le (jan. 31.) a helytartótanácsnak. (M. kanc. 29.4. és 920/1783.) Jellemző, hogy Ürményi a vizsgálatok kellemtlenségeitől nem akarta mentesíteni a protestánsokat – tervezete szerint ugyanis azokat a megyék folytatták volna le – és Hatzfeldnek kellett fellépnie, hogy a jan. 11.-i határozat eredeti értelmében érvényesüljön. A leirat-tervezetről Hatzfeld így nyilatkozott, hogy azután véleményét az uralkodó határozatá tégye (jan. 30.): „Mir scheint, dass die höchste Intention dahin gegangen seie, diejenige, welche eigenen Gottesdienst verlangen, von der beschwerlichen Untersuchung ihres Vermögens zu befreien. Diesem Entzweck scheint die Verordnung der Kanzley um so weniger angemessen, als sie den Gespahnschaften diese Untersuchung auftragt. Ich glaube, die Sache wäre dahin zu beschränken, das von dergleichen Bittstellern die Riese und Überschlüge der Gebäuden, der Auswels dessen, was der Unterhalt des Pastors und Schulmeister erfordert und Arth, wie

Ennek a rendeletnek a végrehajtása sok fonák helyzetet teremtett; népes városok azért részesültek visszautasításban, mert környékükön már volt egy kis faluban templom. Nem Kétséges, hogy József nem ezeket a következményeket várta. Látszik ez azokból az intézkedéseiből is, amelyekkel kirívó esetekben, ha megismerte a panaszosok előadását, átlépte iménti korlátozó leiratát és felmentést adott alóla.

Időrendben végig tekintve ezeket az eseteket, azt találjuk, hogy 1783. jan. 17-én a bakabányai evangélikusoktól Hatzfeld tanácsára és hivatkozására, hogy az uralkodó katolikus vallás híveinek sem szabad felesleges módon plébániákat szervezniök, megtagadta ugyan a templomépítési engedélyt, mivel félóránnyira a várostól Bakán (Prandorf) és Bagonyán régi nyilvános gyakorlat volt, sőt az állítólag önhatalmúlag emelt oratóriumuk lerombolását is megparancsolta,²⁵ azonban ugyanakkor merőben új, előzmény nélküli engedéllyel felhatalmazta a bakabányaiakat, hogy közös megegyezés alapján a két falu nyilvános gyakorlatát városukba áthelyezhessék.²⁶ Majd ami-

sie alles dieses ohne Gefahr der Contribution besorgen wollen, abzufordern seye. Der Comitatus, welcher die Leuthe einigermaßen kennen muss, hat Sorge zu tragen, damit weder zu Errichtung der Gebäude, noch zu dem Unterhalt des personalis zu grosse Kosten verwendet werden. Den Bittstellern aber wäre zu bedeuten, dass sie ihren eigenen Gottesdienst verlihren würden, wenn sie sich durch überflüssige Beyträge zur Contributionszahlung selbst untauglich machen würden.“ (StR. 324/1783.)

²⁵ A kancellária (ref. Okolicsányi) 1782. dec. 21-én, tehát még a régi elvek szerint, a helytartótanács véleménye ellenére a vallásgyakorlat megadását javasolta Bakabánya számára (m. kanc. 448/1783.), viszont az államtanácsban Martini, éppen a jan. 11.-i rendeletre hivatkozva, az uralkodó tetszésétől tette függővé az ügyet, míg Reischach a nagyobb zavarok elkerülése végett elnézést ajánlott. *Hatzfeld*: Keine Religion kan mehr, als die dominante Religion fordern, da nun bey dieser letzteren die Errichtung neuer Pfarreyen besonders auf Unkosten der Unterthanen nicht gestattet wird, wo die Pfarrkirche naheliegt, so finde kein Bedenken, dass diesen Leuthen in Verfolg der h. Resolution ad N. 95. die Errichtung dieser Pfarrey und Kirche um so mehr verboten werde, als ihre Eigenmächtigkeit Strafe verdient und dass solche Nachgiebigkeit zu mehreren Unanständigkeiten Gelegenheit geben würde. (StR. 162/1783.)

²⁶ Res. aug., Vogel írásával: Cum in duabus proxime vicinis possessionibus Brandorf et Bagonya, quae tantummodo media hora ab hac civitate distant, publicum religionis Augustanae exercitium iam vigeat, in sequelam ultimae resolutionis meae ad propositionem 20. Dec. 1782. emanatae privatum religionis exercitium locum non habet, oratorium ergo hoc temerario ausu huius civitatis erectum penitus cassandum est, [törölve: quoad reliqua opinionem cancellariae approbo, folytatólag ugyanezen kézzel:] ita tamen, ut hoc non tamen obstante, communitatibus in vicinia morantibus semper liberum sit, mutuo consensu liberum et publicum, quod nunc in vicinia exercetur, religionis exercitium in ipsam civitatem Bakabanya transferre. Quoad reliqua opinionem cancellariae approbo. (StR. 162/1783.) – A bakabányaiak azonban tagadták, hogy önkényesen építették volna fel az oratóriumot. (M. kanc. 2072/1783, StR. 1028/1783.)

dön egy baranyamegyei falunál pontosan órajársnyri távolságról volt szó, engedélyezte (márc. 10.) a vallásgyakorlatot, igaz, Martini tanácsára, azonban kétszeresen figyelemreméltó körülmények közt: Mivel a falu, Ráczkozár, engedély nélkül tornyot épített, harangot, pap- és tanítóházat szerzett, a vallásügyi bizottság és a helytartótanács büntetésül akarta megtagadni tőle a vallásgyakorlatot és így Józsefnek Martini előadására hozott határozata a régi politika feléledésének – egyesek eljárása miatt egész közösségek, ártatlanok megbüntetésének – állotta útját.²⁷ A pápai és rimaszombati reformátusoknak annak ellenére adta meg a vallásgyakorlatot (márc. 14, ill. május 17.), hogy a kancellária és az államtanács elutasításukat javasolták, arra hivatkozva, hogy mindkettő környékén több faluban is van templom, tehát azokba kijárhatnak.²⁸

Ez a néhány példa azonban kivételt jelentett és mindössze arra szolgálhat bizonyossággal, hogy József nem habozott rendelete ellen cselekedni, ha annak szerfelett félszeg helyzetet teremtő hatásáról tudomást szerzett. Ha azonban a következmények nem voltak ilyen szembetűnőek²⁹ vagy ha a stereotip válaszokat hallotta, hogy az ügyeket rendelkezéseinek szellemben intézik el az alsóbb hatóságok, figyelme fel sem élén-

²⁷ M. kanc. 2294/1783, StR. 849/1783. Martini javaslata: „Ich bin mit der Untersuchung der Excessen und mit der Untersagung der Eigenmächtigkeiten, nicht aber mit der Einstellung des Religionsexercitii verstanden. Sollten die Excessen würkl. bewiesen werden, so verdienen solche zwar behörig bestraft zu werden, die Strafe hat aber blos die Urheber, nicht aber alle Familien zu betreffen und sollte niemals in der Unterdrückung der Religionsübung bestehen.”

²⁸ M. kanc. 2443/1783. (ref. Ürményi); StR. 889/1783., az áthúzott rezolúció-tervezet után: „Papensibus religionis privatum exercitium cum scholis concedo”. – M. kanc. 4797/1783. (ref. Okolicsányi); StR. 1721/1783., szintén áthúzott tervezet után diktálta, Péterváradon, határozatát: „Der Stathalterey ist aufzutragen, dass sie nur alles einleite, damit der Stadt Rimaszombot das Privatreligionsexercitium, so ich ihr hiemit eingestehen will, alsogleich eingeräumt werde, da ihre Umstände schon aufgeklärt genug sind.” – Megemlíthetjük még azt is, hogy noha az államtanács Gyón és Dabas (Pest m.) evangélikusainak vallásgyakorlatát második vizsgálatról akarta függővé tenni, József hitelt adott a folyamodóknak a kancelláriát cáfoló adatainak és a kérdést eléggé tisztázottnak látta, hogy ily kedvező döntést hozzon, 1783. máj. 24., Temesvár, a rezolúció-tervezet: „Insoferne das Angaben der Supplicanten richtig ist, so kann ...” szavainak áthúzása után: „Ihrem Gesuch kann ohne weiteren Anstand willfahret werden”. (StR. 1829/1783.)

²⁹ Pl. 1783. máj. 30. helybenhagyja, hogy Ágfalva ne kapjon vallásgyakorlatot, mert egy óra járásnyira van Soprontól, StR. 1873/1783. A kancellária ekkor az elutasítás mellett így érvelt: „... sonst den unzäligen Behelligungen der Akatholiken kein Maass gesetzt werden könnte, sie aber sich durch Errichtung so vieler Bethäuser und Unterhaltung so vieler Minister und Schulmeister ganz entkräften würden”.

kült, azt hívén, hogy minden a legjobb úton halad. Arra, hogy mit jelent a valóságban a „végrehajtás”, csak az 1783.-i útján döbönt rá.

Ugyanekkor jött rá arra, hogy a már meglévő egyházak pásztorainak működési körét sokkal szűkebb térre szorították a hatóságok, mint gondolta volna. Az ellen egyáltalán nem volt kifogása, hogy a katolikus vallás uralkodó jellege épen és sértetlenül maradjon, nem hagyhatta azonban, hogy ennek ára a protestantizmus további elnyomása legyen. 1783 nyara azért jelent ebben a tekintetben is fordulópontot, mert addig támogatta a katolikus egyház különleges helyzetének fenntartására irányuló törekvéseket, ettől kezdve azonban, látva, hogy félrevezették, tartózkodóbb lett és a protestánsok iránt megértőbb álláspontot foglalt el.

1782-ben tehát még semmiképen sem helyeselte, hogy a protestánsok a türelmi rendelet azonnal, megjelenése után a legtágabb értelemben igyekeztek magyarázni; úgy, amint egy mai ember is, a körülmények ismerete nélkül elképzelné egyházaik helyzetét. Tehát olyasféleképpen, hogy a magánygyakorlatot elnyert helyeken a lelkészek korlátozás nélkül végezhetnek minden egyházi funkciót – igehirdetést éppen úgy, mint keresztelést, esketést, temetést – a filiákba meg ugyanilyen célból kijárhatnak s így csak az volna függőben, hogy mikor kerül sor a stóla-kérdés rendezésére, vagyis mikor szűnik meg az az állapot, hogy a protestánsok a plébánosnak, egy idegen egyház papjának pénz- és terményszolgáltatásokat teljesítsenek. Arra vonatkozólag ugyanis, hogy ez a kötelezettségük nem végleges, biztatást meríthettek a türelmi rendelet szavaiból, amelyek a stóla felől a helytartótanácsot előterjesztés megtételére hívták fel. Éppen az ellenkező volt a katolikusok felfogása. Szerintük a prédikátorok a magánygyakorlatú helyeken csak igehirdetéssel foglalkozhatnak, de nem keresztelhetnek, nem eskethetnek és nem temethetnek, a filiákba még a nyilvános gyakorlattal rendelkező városokból is csak betegek látogatására mehetnek ki, a stóla-fizetési kötelezettség pedig meg nem változtathatóan érvényben marad.

A két szembenálló fél közül a katolikusoknak nagy előnyt jelentett, hogy a központi hatóságok – vallásügyi bizottság, helytartótanács és kancellária – az ő felfogásukat képviselték és velük szemben csak lassan lehetett tért nyerni. A protestánsok még 1782 legelején megkísérelték az akadályok áttörését. Azonban szerencsétlenül választották meg a helyet és a módot, mert éppen a legnagyobb ellenállás irányában próbálták áthatolni és hozzá úgy, hogy fellépésüket erőszakosságának lehetett bélyegezni.

Zemplén megyében, ahol a református nemesség a légerő-

sebben volt képviselve és egyházi ügyekben Vay István, a főgondnok vezetése alatt állott, túlsúlyukkal előbb megyei határozatot hozattak, hogy a stólát ezentúl nem a plébánosnak, hanem a prédikátornak fizetik, majd amidőn a kilengéseket tiltó rendelet megérkezett, folyamodványban kérték az uralkodót, hogy hagyja jóvá a stóla-ügynek ezt az elintézését, továbbá a három évtized előtt bezárt oratóriumok megnyitását, valamint a filiákba való kijárást.³⁰ Naivság volt Józseftől azt várni, hogy önhatalmú tetteiket jóvá fogja hagyni. Mert erről volt szó. A megyei határozat ugyanis úgy jött létre, hogy a csernahói és hardicsai filiákban élő reformátusok a stólát nem mint eddig a plébánosnak, hanem a Kisbariban és Kazsuban működő prédikátoroknak kezdték fizetni, ugyanők felnyitották 1752-ben bezárt oratóriumaikat, amidőn pedig az újhelyi alesperes tiltakozását bejelentette, a közgyűlés az 1647. 12. t.-c.-re hivatkozva a stóla-probléma radikális megoldását helyeslőleg tudomásul vette.

Eleve „excessus” jellege volt tehát a dolognak, arról nem is szólva, hogy a megye kétségtelenül messze túllépte hatáskörét, amikor az uralkodó által még függőben hagyott ügyben határozatot hozott. De a stóla egyébként is igen kényes kérdés volt, a katolikus klérust a legközelebről érintő, mert elmaradása azt jelentette, hogy a Mária Terézia által tiszta protestáns vagy ilyen többségű falvakban megszervezett plébániák máról-holnapra megszűnnek, vagy máshonnan vett anyagi segítséggel kell őket az államnak fenntartania. A Habsburg-ház egy tagjától, még ha nem is József lett volna a neve, éppen olyan kevésbé lehetett várni, hogy belenyugszik egyháza uralkodó szerepének azonnali megszüntetésébe, mint azt, hogy az államra bizonytalan, ki nem számított terhet hárítson. A bajt pedig még csak növelte az a körülmény, hogy az első kísérlet a stóla megtagadására nem magángyakorlatos helyen történt, ahol tehát prédikátornak kellett laknia, hanem filiában. Nem mintha az előbbi esetben több remény lett volna a meghallgatásra, de az átmenet fokozatossága legalább némileg csökkenthette volna a visszatetszést. Így a kancellária a megye megrovását, továbbá a hatalmaskodások előtti állapot visszaállítását rendelte el.

Meglepő lehet az államtanács többségének ellenkező, a protestánsokra kedvező állásfoglalása, de érthető, ha emlékezetünkbe idézzük, hogy a közelmúltban hallották Bécsben a megyék tiltakozásaiból és a kancellária előadásában, hogy a vallásügy országgyűlési tárgy, míg ellenben most ugyanennek a hatóságnak a referense, Izdenczy azt fejtegette, hogy az

³⁰ M. kanc. 4430/1782. (*Iratok.*)

1647.-i törvény azért nincs többé érvényben, mert a türelmi rendelet megváltoztatta. Ez a nyilvánvaló ellenmondás indította a rendiség iránt szükségképpen elfogult tanácsadókat: Martinit, Geblert és Kaunitzot, hogy fejére olvassák a kancelláriának: Bezzeg más esetekben, vagy ha a protestánsok elnyomására alkalmas artikulusról volna szó, hatályosnak tekintené azt és hangosan hirdetné, hogy csak országgyűlés változtathatja meg. Az öröm, hogy a kancelláriának most vissza lehet adni a kölcsönt, – persze ehhez az alkalmat az adta meg, hogy nem Ürményi referálta az ügyet, mert ő bizonyára megtalálta volna a módot az ellenmondás megszüntetésére – magyarázza tehát meg, hogy az államtanács többsége a stóla-kérdésben a protestánsok mellé állott. Mint Kaunitz megjegyezte, ha egyszer félreérthetetlen és érvényes országgyűlési végzés van, amely mindegyik félt csak a saját papjának járó stóla fizetésére kötelezve oly igazságosan és méltányosan rendelkezik, hogy más megoldással a békét, nyugalmat biztosítani sem lehetne, egészen felesleges új részletes előterjesztést kívánni a helytartótanáctól, hanem az annyira kitűnő elv szerint egyszerűen már most véglegesen el kellene intézni a kérdést. Az önkényesen megnyitott oratóriumok ügyében hasonlóképpen kedvező volt állásfoglalásuk. Martini szerint a protestánsoktól nem kell azokat visszavenni, ha eddig is az övék voltak s így senkit sem űztek ki belőlük, Gebler és Kaunitz szerint pedig csak abban a valószínűtlen esetben, ha netán azokat a katolikusok használatára korábban felszentelték volna.

Az államtanács javaslata mindkét pontban túlment József elgondolásán. Az ő felfogását Hatzfeld ismerte a legjobban, ezért is talált ő meghallgatásra. Az államminiszternek, hogy József az ő óhaja szerint döntsön, elég volt szűkszavúan csak annyit mondani, hogy stóla nélkül a plébánosok nem élhetnek meg s különben is az uralkodó már megállapította a statusquot, az oratóriumokat illetőleg pedig arra a korábbi határozatra utalni, hogy mindkét félt a türelmi rendelet kiadásakor kezei között lévő birtokállomány illeti meg. A filiákra vonatkozólag azonban Hatzfeld is osztván társainak a nézetét, egyértelmű tanácsukra József kimondotta, hogy ebben a tekintetben pontosan a türelmi rendeletnek kell irányadónak maradnia.

A protestánsok tehát semmit sem értek el próbálkozásukkal. A stólafizetés kötelezettségétől nem szabadultak meg, a régóta bezárva, üresen álló, senkitől sem használt oratóriumok visszaszerzésére engedélyt nem kaptak, a filia-kérdésben pedig csak a már érvényben lévő általános intézkedés megerősítését nyerték el. Ellenkezőleg, az év – 1782 – végén oly veszély fenyegette őket, amelyről nem is álmodtak. A központi

hatóságok ugyanis arra tettek kísérletet, hogy a magángyakorlat fogalmából teljesen kivegyék a keresztelést, esketést és temetést.

Az alkalmat hozzá a győri evangélikusok kérelme adta meg, amelyet az akkor még szokásos módon nem lehetett visszautasítaniuk sem a lélekszám hiánya, sem a távolság miatt, mivel 338 családról volt szó s így pártolólágg kellett előterjeszteniük. A vallásügyi bizottság azonban a türelmi rendelet második pontjára hivatkozva kifejtette, hogy az említett három lelkeszi funkció a *nyilvános* vallásgyakorlat járuléka s így magángyakorlattal kapcsolatban nem engedélyezhető, mert különben az uralkodó egyház jogai sérelmet szenvednének.³¹ A hivatkozás szerfelett erőltetett volt. Az idézett pont ugyanis, biztosítva a protestánsoknak vallásuk gyakorlatát oratóriumaikban, egyáltalán nem mondja, hogy akár a keresztelés, akár az esketés vagy a temetés joga nem illeti meg a prédikátorokat. A magyarázat azonban annyira megkapta Ürményit, hogy nemcsak a magáévá tette, hanem egy fontos érvvel még alá is támasztotta. Arra utalt, hogy a magángyakorlatos helyeken, mivel ott a protestánsok kötelesek a stólát a plébánosnak megfizetni, papi funkciók csak annak a tudtával végezhetők.³² Ezt a különös értelmezést Martini így utasította vissza: Nyilvános az az istentisztelet, amely az emberek szeme előtt, utcára nyíló ajtók mögött, harangszóval megadott jelre történik; ha tehát a keresztelés, esketés csendben, a temetés pedig feltűnő kíséret nélkül megy végbe, a magángyakorlatnak a részei és a protestánsoktól ott, ahol prédikátorok vannak, meg nem tagadhatók. József nem ezt a magyarazatot fogadta el, hanem Reischach közvetítő indítványát, bizonyára mert Hatzfeld is azt támogatta. E szerint a prédikátorok a magángyakorlattal rendelkező helyeken végezhetik mindhárom funkciót, azonban a protestánsok kötelesek a stólát megfizetni a plébánosnak, aki azután az anyakönyvi bejegyzéseket is eszközli.³³ Ha a döntés meg is akadályozta, hogy a prédikátorok az egyházi cselekmények javarészének végzésétől eltiltassanak, a katolikus vallás uralkodó jellegét annál határozottabban emelte ki azzal, hogy a protestánsokat is a

³¹ M. kanc. 8509/1782.

³² M. kanc. 9126/1782.

³³ Res. aug., 1782. dec. 19.: Etiam in iis locis, ubi acatholicis tantum privatum religionis exercitium competit, eorum ministris administratio baptismi, copulationis et sepulturae ea lege permittenda est, ut proventus stolae parochis catholicis dependantur, quorum curae incumbit, etiam actus hos ab acatholicis ministris peractos catholico registerio parochiali rite inferre et praenotare. (StR. 4251/1782.)

plébános anyakönyvébe jegyeztette be s ugyanaz iránt stóla-fizetésre kötelezte.

Kezdetől fogva és igen határozottan helytelenítette azonban József a hatóságoknak a filiák körüli mesterkedéseit. A zavart itt az első években az a körülmény okozta, hogy a türelmi rendelet megengedte ugyan a prédikátoroknak, hogy a filiákba kijárhassanak, elmulasztotta azonban megjelölni, hogy mit szabad ott tenniök. A hiányt nem pótolta Józsefnek az az 1782. aug. 10.-i rezolúciója sem, amelyet akkor adott ki, amidőn a zempléni reformátusok a stóla és filia problémáját huszáros vakmerőséggel akarták megoldani. Mint láttuk, ez a határozat mindössze azt hangsúlyozta, hogy a türelmi rendeletnek kell érvényesülnie. Nem volt tehát akadálya, hogy a hatóságok úgy fogják fel, hogy a prédikátor a filiákba csak betegek látogatása végett járhat ki, holott a protestánsok értelmezése szerint a rendelet egyéb funkciók végzését is megengedi. Kétségtelen, hogy a katholicizmus a maga felfogását azért is érvényesíthette könnyen és szoríthatta szűkre a prédikátor hatáskörét, mert hivatkozhatott arra az imént ismertett szabályozásra, amely szerint még a magángyakorlatot nyert helyeken is, ahol tehát oratórium épült, a keresztelést, esketést és temetést a plébánosnak kellett anyakönyveznie, következésképpen – felfogása szerint – még több jognak kell őt megilletnie ott, ahol nem él protestáns lelkész.³⁴

További összetűzésekre adott azután alkalmat a bizonytalanság, hogy melyik falu tekinthető filiának. A hatóságok sok olyan helységnek a filia-jellegét vonták kétségbe, amelyeknek valamelyik anyaegyházhoz tartozását a protestánsok – történeti adatokra és szokásokra hivatkozva – kétségtelennek állították. De zavar, bizonytalanság könnyen adódott, mivel a leányegyházakat rendszeresen és egységesen sohasem írták össze s még kevésbé tartották nyilván, hiszen a XVIII. században, a templomokat bezáró és a filiák felkeresését szigorúan tiltó korban széles területeken egészen esetlegesen alakult kapcsolatuk, a szerint, hogy melyik még megmaradt egyház papjával tudtak érintkezést találni a hívek. Ha azután egy falura kimondotta a hatóság, hogy az nem filia, akkor ott a prédikátort nemcsak minden tevékenységtől eltilthatta a

³⁴ Ürményi 1784 elején is így nyilatkozott: „Das ursprüngliche Toleranzgesetz gestatte die Exursionen der Prediger ausser den mit dem Religionsexercitio versehenen Ortschaften überhaupt nur wegen Verschung der Kranken” (StR. 115/1784.), 1785-ben pedig 15 gömörmegyei evangélikus falu, a megye közvetítésével, azt kérte Józseftől, „ut ministri matrum suarum ad se excurrere possint, denique ut deposita parochis catholicis stola ministerialia secundum ritus ecclesiae evangelicae peragere valeant”, kérelmükkel azonban a kancellária (ápr. 23., ref. Okolicsányi) a helytartótanácsához utasította őket (m. kanc. 4576/1785.).

megye, hanem perbe is foghatta, még pedig a nélkül, hogy az önkénykedés látszatába keveredett volna. Hiszen Erdélyben is, ahol pedig a protestantizmus helyzete sokkal kedvezőbb volt, mint az anyaországban, az a szabály érvényesült, hogy a nem-filiális falu a katolikus plébános hatásköre alá tartozik, ez keresztel, esket és temet akkor is, ha élne ott valamelyik testvér protestáns egyháznak a lelkésze. Ha még 1783 tavaszán is ezt a szabályozást tartotta József, a kancellária és az államtanács egyhangú javaslata alapján Erdélyben helyesnek,³⁵ nem csodálhatjuk, hogy a Királyhágón innen a tilalom fokozottabban érvényesült. Következménye nyugtalanság, idegesség, perek és panaszok áradata lett, minden inkább, mint az uralkodótól óhajtott béke és egyetértés.

Így tartott ez 1783 nyaráig, míg magyarországi útjának tapasztalatai, főleg pedig a Felvidéken szerzett benyomások fel nem nyitották József szemét. Még Galiciában járt, amikor kezébe jutott az az akta, amely a Selmecbánya szomszédságában lakó hodrusbányai evangélikusok ügyéről szólt. Ebből azt látta, hogy a vallásügyi bizottságtól az államtanácsig mindenki visszautasítja a folyamodóknak a kérelmét, hogy a selmecbányái lelkész egyházi funkciók végzése végett felkeresse őket s hogy tanítót tarthassanak. Az elsőt azért, mert a telep nem filia, hiszen nincs temploma és vallásgyakorlatát sem a közelmúltban, hanem évtizedek előtt veszítette el, a másikat meg azért, mert csak 46 szegény család él ott, akiknek tehát a tanító fizetése nagy terhet jelentene. De arról is értesült, hogy a kérvénnyel kapcsolatos városi jelentés adatai alapján a hatóságok a selmecbányái ev. lelkész, a szuperintendensi tisztelet viselő Csernyánszky János ellen per megindítását tartják szükségesnek, mert engedély nélkül helyezett be egy községbe papot és tanítót.³⁶ József sejtette, hogy a püspök nem a türelmi rendelet, hanem az azt szűkkeblűen értelmező hatóságok parancsa ellen vétett. De ha az elv kedvéért nem is vehette védelmébe személyét, hiszen a felsőbbség utasításait

³⁵ A kancellária 1783. márc. 26.-i előterjesztésére, amely ismét egy Mária Terézia-kori szabályozásra (1779. okt. 6.) hivatkozott, a gubernium által felvetett kérdést intézte el a jelzett értelemben ápr. 4. József. A probléma szemléletére a legjellemzőbb Martini votuma: „Es ist um die Hauptfrage zu thun; soll ein Lutheraner, welcher in seinem Wohnorte keinen eigenen Prediger hat, von dem katholischen, oder aber von dem helvetischen Pfarrer getrauet, getauft, begraben werden? Wenn nun kein zureichender Grund vorhanden ist, warum der helvetische Pastor vor einem katholischen Seelsorger eines Vorrechts sich zu erfreuen haben müsse, vielmehr eine solche Anmassung, wie das Einrathen des Guberniums sehr befremdlich seyn muss, so trette ich dem Antrage der Kanzley bey”. (StR. 1211/1783.)

³⁶ M. kanc. 5962/1783.

szegte meg, annál inkább rajta volt, hogy a jövőre elejét vegye a hasonló incidenseknek. Maga értelmezte tehát a türelmi rendelet vitássá tett pontját, egészen más következtetést vonva le a kancelláriai akta szerzőjének, Okolicsányinak az előadásából, mint Martini, aki szükségesnek tartotta, hogy a protestánsok is engedelmessé váljanak a legfelsőbb parancsoknak.³⁷ A császár engedélyezte (jún. 25.) Hodrusbányának a tanítót és kimondta, hogy a prédikátorok minden korlátozás nélkül járhatnak ki a filiákba; sőt hozzátette a reá oly annyira jellemző felkiáltással: A kancellária pedig ily módon tegyen végre pontot a Magyarországon örökké akadozó vallásügyek után.³⁸

Ezek voltak az előzményei és kísérő jelenségei az 1783 nyarán tett két nagyfontosságú intézkedésnek, amelyekkel József a filia-kérdést és a vallásgyakorlat engedélyezését a protestánsokra kedvezően döntötte el. Az utóbbira vonatkozólag, Esterházy kancellárnak előszóval adott felvilágosításai és az 1783 januári határozat felmutatása után, természetesen le kellett mondania a szomolnoki kéziratában felvetett mindkét lehetőségről, a teljesen korlátlan vallásgyakorlat megengedéséről éppen úgy, mint a primás és az alkancellár megsétáltatásáról. Megoldás gyanánt önként kínálkozott, a türelmi rendelet lényegének fenntartása mellett, a zavaró tényezőnek bizonyult januári módosítást hatálytalanítani. Ez a kancellárhoz intézett másik kézirat formájában történt (júl. 12.). József ebben minden kétséget, kizáróan kijelentette, hogy a folyamodók száma nem kombinálható a legközelebbi egyházas hely távolságával, hanem mindenütt, ahol kellő számú protestáns él együtt, a templomot és prédikátort engedélyezni kell, ha még

³⁷ Martini, jún. 10.: Es ist nothwendig, dass auch die Akatholicken den höchsten Normalien die schuldige Folge leisten und die vorgeschriebenen Schranken nicht überschreiten sollen; ich trete demnach in allen Punkten dem Einrathen bey. (StR. 2070/1783.)

³⁸ Az áthúzott rezolúció-tervezet után, Lemberg, 1783. jún. 25. kabineti kézzel: Excursiones ad filiales sine ulla restrictione pastoribus concessae sunt et quamprimum communitas ludimagistrum solvere potest, introductio illius communitati non deneganda est et tali modo cancellaria res religionarias aeterne in Hungaria haerentes finiat. (U. o.) – Csernyánszkyt egyébként József éppen egy év múlva megfosztotta szuperintendensi tisztétől, mivel 2. fokú sógorságban levő jegyeseket az uralkodó felhatalmazása nélkül összeeskettett. Mentegetőzését, hogy nem haszonlesésből, hanem keresztyéni részvétből követte el tettét, senki sem találta elégnek a bocsánatra. A helytartótanács elmozdítását javasolta, a kancellária fiscalis actio megindítását, József pedig (1784. júl. 28.) Martini következő votuma értelmében döntött: „Das grobe Vergehen des Suplikantens ist ohnehin klar, da er dessen nicht allein überwiesen, sondern auch geständig ist. Ein Process zu desselben Amotion scheint mir überflüssig, es dürfte also mit solcher gleich fürgegangen und allenfalls wegen anderer Verbrechen nur die actio fiscalis angestretet werden”. (StR. 2865/1784.)

oly közel volna is a falu egy vallásgyakorlattal rendelkező községhez, mivel az utóbbi nem korlátozhatja az elsőnek törvényes jogát.³⁹ Ezzel nagyon leegyszerűsödött a vallásgyakorlat elnyerése, illetőleg nehéz volt a hatóságoknak kibúvót találniok, miután többé sem az adóalap megóvásának örve alatt nem akadékoskodhattak, sem pedig a templomépítés felesleges voltával nem állhattak elő.

József, hogy valóban teljesedésbe menjen parancsa, körültekintő intézkedéseket tett. Amikor a kihallgatáson átadta Esterháznak azt a nagy tömeg kérvényt, amellyel a protestánsok utazása alkalmával elhalmozták,⁴⁰ meghagyta neki, hogy azokat immár új utasításának megfelelően intéztesse el, tehát nem mint eddig, körülményes vizsgálatokat elrendelve és jelentéseket kérve, hanem a helytartótanácsot mindjárt arra utasítva, hogy azonnal engedélyezze a vallásgyakorlatot, ha elegendő számú protestáns él az illető faluban. Vagyis a megye vizsgálata csak a létszám megállapítására terjedt ki, a helytartótanács pedig, ha az igazoló beszámolót megkapta, az engedélyt haladók nélkül köteles volt megadni; a kivitelnél kellett azután a megyének ügyelnie, hogy az építkezés ne jelentsen a jobbágyoknak olyan nagy terhet, hogy anyagilag tönkre menjenek. Azonnal követelte József a szóbanforgó, kézjeggyével ellátott kérvények jegyzékét is, hogy ellenőrizhesse, vajjon pontosan utasításának megfelelően továbbította-e azokat a kancellária. Ennek referense, Okolicsányi püspök a kimutatást a 72 kérvényről – csak egy részük szólt vallásgyakorlatról, a többi egyéb kéréseket tartalmazott – sietve elkészítette, minden pontjánál jelezve, hogy milyen rendelkezést fog tenni.⁴¹

József meglelégedéssel láthatta, hogy immár kétségtelen jóindulat jellemzi a helytartótanácsához küldendő utasításokat. Nem akadékoskodó, akár keresett ürüggyel elutasító rendelkezések voltak ezek, hanem az ő felfogásához illők. Ha tehát egy falu régi, elveszített nyilvános gyakorlatát kérte vissza, erre most már nem azt a határozatot kapta, hogy óhaja a türelmi rendelet értelmében teljesíthetetlen s így kérjen magángyakorlatot, hanem „a kedvetlen és hosszabb szóváltások elkerülése végett”⁴² a helytartótanács utasítást nyert, hogy mindjárt a magángyakorlat ügyében tartasson vizsgálatot s azután minden akadékoskodás nélkül intézkedjék a türelmi

³⁹ M. kanc. 7035/1783. (*Iratok.*)

⁴⁰ Ezt abból következtethetjük, hogy valamennyi folyamodvány észak-magyarországi vonatkozású.

⁴¹ M. kanc. 7276/1783.; a pallium szerint júl. 18.

⁴² „ad evitendas ingratas longiores disceptationes”.

rendelet szerint. A szepesmegyei evangélikusoknak oratóriumok és iskolák építését kérő folyamodványát sem találta a kancellária általános fogalmazása miatt elintézhetetlennek, hanem látva, hogy Schwedlerről van keltezve, meghagyta a helytartótanácsnak, hogy a megye útján ezt a községet hallgassa ki s azután intézkedjék. Ha meg az derült ki, hogy a megye a vizsgálatot már lefolytatta, ott egyenesen a kérés teljesítésére adott parancsot; ugyanígy az elemi iskolák azonnali engedélyezésének útjában sem talált akadályt, ha oly falu folyamodott érte, amelynek már volt vallásgyakorlata. Mindezeket a javaslatokat József valóban megnyugodva hagyhatta jóvá,⁴³ azonban a teljes ellenőrzés érdekében – Martini indítványára – megkívánta, hogy a kancellária a rendelkezések végrehajtásáról jelentést, az egyéb vonatkozású protestáns kérvények ügyében pedig a helytartótanáctól nyert információk alapján minél előbb előterjesztést tegyen.

Két nagyfontosságú rendeletével – a filiák látogatását „sine ulla restrictione” szabaddá tevővel és a vallásgyakorlat elnyerését megkönnyítővel – 1783 júliusában József nagy lökést adott a türelmi politika ügyének. A dátumot nem ok nélkül hangsúlyozzuk ismételten. Azt bizonyítja ugyanis, hogy elhatározására már nem volt befolyással a protestánsok nagy panaszirata, a harmadik és utolsó kérvény, melyet deputáció nyújtott át neki Bécsben az egész protestantizmus nevében.

Ezt az akciót is Vay István indította meg. Ő szólította fel cselekvésre még 1782 utolsó napjaiban előbb a tiszántúli,⁴⁴ majd a dunai reformátusokat s fogadtatta el tervét, hogy ügyüket tegyék az evangélikusokkal közössé. Ha egyszer ilyen nagy eredményt tudott elérni, bizvást úgy tekinthetjük, hogy felfogása az egész protestantizmus hangulatát fejezte ki, következő szavai pedig annak meggyőződését tolmácsolták: Az uralkodó a türelmi rendelettel oly nagy jótéteményben részesítette őket, amilyenről nem is álmodtak s így hálából mindaddig csendesen illenek várakozni ok, amíg valamennyi jogukat vissza nem nyerik. Azonban a helytartótanács önkényes rendelkezésekkel, másrészt pedig a fejedelem határozatainak félremagyarázásával és sokféle mesterkedésekkel oly helyzetet teremtett, hogy orvoslásért a trón elé kell járulniok.⁴⁵

⁴³ 1783. júl. 31. StR. 2648/1783.

⁴⁴ 1782. dec. 27.-i kérdésére, vajjon helyeslik-e, hogy a türelmi rendelet óta elkövetett iniuriák ügyében felirat készüljön s ezt egy bizottság dolgozza ki, a tiszántúli kerület dec. 30-án a deputáció mielőbbi kiküldése mellett döntött. (Ráday-Itár. 1340. sz.)

⁴⁵ Id. Ráday Gedeonhoz, 1783. febr. 11. Berkeszről: „Mert úgy látszik, hogy ámbár a fejedelem szívesen igyekezzen is a vallásbeli különbségből származni szokott szomorú visszavonásokat gyökerestől kiirtani és az emberi nem-

A közös folyamodvány, amelyet gr. Teleki József fogalmazott meg,⁴⁶ tizenkét gravament adott elő,⁴⁷ Ezek közt volt olyan, amelynek orvoslása érinthetetlennek tekintett szabályok módosítását tette volna szükségessé – ilyen volt a stó-lára vonatkozó – s így kedvező elintézésére egyáltalán nem lehetett számítani, más sérelmeket, éppen a legfontosabbakat ellenben József közben már megszüntetett. Így a két protestáns kiküldött, az evangélikus br. Prónay Gábor és a református Darvas Ferenc nógrádi alispán,⁴⁸ amidőn a folyamodványt, meg az iskolaügyről szóló feliratot⁴⁹ augusztus 6-án háromnegyedórás kihallgatáson átadta az uralkodónak, biztató szavait hálás szívvel hallgatta meg, figyelmeztetését pedig, hogy egyenlő elbánásnál többet nem várhatnak, megértéssel és megnyugvással.⁵⁰

zetet s azon egy ország igaz lakósit a magok eredet szerint való jussaiban visszaállítani, mégis azok, akiknek hasznok forog abban, hogy a lakósok egy része boldogtalanságán a magok szerencsését építsék fel, meg nem szűnnek azon munkálodni, hogy eő felsége kegyelmes rendelkezéseiből is vagy semmi vagy igen kevés haszon háramoljon mireánk. Most vágyunk minden dolgok a maga forrásában, ha most nem igyekezzünk jó fejedelmünket mindenekről voltaképen informálni, nem tudom, számot adhatunk-é nem csak a maradéknak, hanem magunknak is. Ha egyszer mindenképpen decidálatnak, aligha késő nem léssen akkor ébredni fel, ezen majd közönséges magunk eleresztéséből”. (Ráday-Itár. 1367. sz.)

⁴⁶ Beleznay Miklós 1783. febr. 10. Pest, írja Virágh Mihály dunamelléki ref. püspöknek: „Az instancianak elkészítésére Gróf Telekit kértük”. (A dunamelléki ref. egyházkerület 1776–85. évi jegyzőkönyve, 597. l.). – A felirat fogalmazványának töredéke, Teleki sk. javításaival: Magy. Tud. Akadémia kézirattára; Egyház és bölcs. ívrét. 36. III. 20–22. l.

⁴⁷ Eredetileg 14 volt, ennyit tartalmaz a Teleki-féle tervezet. (Ev. egyet, egyház Itára, I. b. 4; 20.) A végleges szöveg az 1783. márc. 17-re összehívott közös tanácskozáson – l. erről Tihanyi Dániel márc. 4.-i levelét Zay Péterhez, (u. o. I. b. 6; 5.) – úgy alakult ki, hogy a tervezet 4. pontja a 3. végéhez kapcsolódott, 11. és 12. pontja kimaradt – itt arról volt szó, hogy a protestánsok csak szabad, nem pedig nyilvános gyakorlatot kapnak – az iskoláról szóló 10. pont érvelése egyszerűsödött, végre pedig új gravamen gyanánt belekerült az a sérelem, hogy Győrben csak ideiglenes gyakorlatot engedélyezett a helytartótanács. Egyébként a beadvány a számozásban a 10. pontot átugrotta – a 9. után 11.-t írt – s így abban hibásan 13. gravamen is van.

⁴⁸ Vay nyolctagú nagy küldöttségre gondolt eleinte – az evangélikusok és reformátusok minden egyes kerületét egy-egy deputátus képviselte volna – erről azonban az evangélikusok hallani sem akartak. (Beleznay 1783. febr. 10.-i levele Vayhoz. Dunamelléki ref. egyházkerület 1776–85. évi jegyzőkönyve, 603. l. – A tervet Beleznay sem helyeselte.)

⁴⁹ Erről az iskolázást tárgyaló fejezetben emlékezünk meg.

⁵⁰ Darvas 1783. aug. 8. Bécsből id. Rádayhoz intézett beszámolójában így szól: „Errül azután ő felsége ment az vallás dolgát előadó panaszokra. Ebben minden kegyelmességet ígért, megmondotta ő felsége, hogy az órányi distantia már nem fog norma lenni, hanem az lelkek száma és az megkívánt szükséges te-

József a folyamodványt annyira elintézettnek tekintette, hogy átadván a kancellárnak, nem is fordított reá különösebb figyelmet. A kancellárián Okolicsányi alig vagy egyáltalán nem leplezett kedvetlenséggel számolt be róla és állapította meg, hogy egyes – a legsúlyosabb – panaszok az uralkodó személyes intézkedéseivel már orvoslást nyertek, mások pedig annyira általánosságban mozognak, hogy közbelépésre, határozott adatok hiányában, nincs lehetőség. Keserősége azonban, amint pontról-pontra haladt, egyre növekedett s a végén, a két legutolsó gravamen ismertetésénél, már áttörte a fegyelmettség gátjait. Annál a panasznál, amely szerint a protestánsok nehezményezik, hogy őket a hivatalos iratokban „megtűrteknek”, toleratusoknak nevezzék, felkiáltott tehát: „Ha bele néztek volna a türelmi rendeletbe, saját szemükkel láthatták volna, hogy ez az elnevezés ott is gyakran előfordul s így megbizonyosodhattak volna, mennyire alaptalan a dicasteriumok elleni vádaskodásuk.” Ott pedig, ahol a folyamodvány arról emlékezett meg, hogy a helytartótanács szokatlan módon *ideiglenes* vallásgyakorlatot engedélyezett a győri evangélikusoknak és reformátusoknak, a legnagyobb felháborodással tiltakozott minden gyanúsítás ellen. A rendelet, amelyre a protestánsok hivatkoznak – mondotta – kétségtelenül csak azért említ ideiglenességet, mert az oratórium felépítésének ügye akkor még nem intéződött el, de hogy bebizonyosodjék, mennyire tudatlanul és rosszhiszeműen rángatták elő az iratot a katolikusok és a helytartótanács befeketítésére Prónay és

hetség. Megmondotta ő felsége, hogy az filialitások is megengedetődnek, ahogy helységeből ki nem telne az lélek szám, mások öszve állhatnak. Azt mondotta utoljára, hogy én az egyenlőséget akarom s már az katonai státusban jó példával is megyek elől, azt akarom, hogy úgy légyen az provinciális státusban is. Előhozta azután ő felsége, hogy csakugyan jobban van már most kenteknek dolga, mint ez előtt másfél esztendővel volt, arra mondottuk, hogy ő felsége kegyelmességéből sokkal jobban van, melyet jobbgáyi alázatossággal köszönünk is, de sok bajaink vannak mégis, melyek miatt alkalmatlankodni kéntelenítetünk. Arra minden kegyelmességet ígervén s azt mondván, hogy ennél kentek sem kívánhatnak többet, hanem hogy egyenlően tractaltassanak, elbocsájtott bennünket”. (Rádayltár. 1386. sz.) – Teljesen egyező szavakkal számolt be a másik kiküldött, Prónay, br. Zay Péternek: „Transivit tandem [t. i. az iskolaügyről] Sua Maiestas ad gravamina, monuitque fatendum nobis esse, conditionem nostram inde ab uno et medio anno longe meliorem esse, nobis iam ducentas et triginta ecclesias concessas esse, nos plus quam aequalitatem cum catholicis praetendere non posse et nondum esse tamen nos contentos, expresse addendo, quo plus snnt potae, plus sitiuntur aquae”. Majd a továbbiakban: „Inter haec et alia iteratim nos certos esse iussit Augustus, se religionis respectum in subditis suis traetandis ita prorsus tollere velle, uti id iam in statu militari factum est, expresse addendo, ich schwöre ihnen, ich weiss von meinen Generals nicht, von welcher Religion sie sind und bekümmere mich auch nicht darum”. (Ev. egyet, egyház ltára. I. b. 11; 5.)

Darvas, akik aligha kaptak a győriektől felhatalmazást, hogy nevükben eljárjanak, haladéktalanul vizsgálatot indíttat és a helytartótanácsot jelentéstételre utasítja.⁵¹ A beszámoló valóban úgy is szól, mint Okolicsányi előre jelezte; a helytartótanács megmagyarázta, hogy az „ideiglenes” kifejezést úgy értette, hogy a templom felépítéséig egy magánházban tartható az istentisztelet.

A protestánsok e szerint ebben a pontban félreértették a hatósági intézkedéseket. De nem ok nélkül és bizalmatlanságuk nem volt indokolatlan. Ezt nem csak mi vagyunk kénytelenek hangsúlyozni. Így látták Bécsben is. Mert noha Okolicsányi a helytartótanács jelentését lobogtatva és méltatlankodva erősítette, hogy Prónay és Darvas megsértették a pozsonyi kormányzék becsületét s tekintélyét,⁵² az államtanács tagjai – Martini és Reischach – éppen nem az ő kedve szerinti javaslatot tettek. Nem a protestáns kiküldöttek felelősségre vonását és megbüntetését ajánlották ugyanis, mint Okolicsányi szeretne volna, hanem azt, hogy a kancellária felvilágosítását közöljék velük megnyugtatóan.⁵³ De a protestánsoktól sérelmezett „toleratus” elnevezést is megszüntette József, még pedig Martini javaslatára,⁵⁴ úgy hogy Okolicsányi veresége teljes és elleplezhetetlen lett.

Még egy fordulat következett be 1783 nyarán, jelentőségre és következményeiben nem kisebb a korábban megtárgyaltaknál. Ez az affiliálás kérdésének átrendezése volt, még

⁵¹ Az aug. 5.-ről keltezett folyamodványt (eredeti tisztázata: m. kanc. 7567/1783.) magyar fordításban egész terjedelmében közli Csuthi Zs.: „Magyar protestáns egyháztörténet a szathmári békekötéstől a türelmi rendelet kiadásáig. Debrecen, 1877. 249–66. l., éppen ezért az *Iratok* közé nem is vettük fel. Közöljük ellenben Okolicsányi igen jellemző referátumát.

⁵² M. kanc. 10.301/1783.

⁵³ Resolutio, okt. 18., ily értelemben, StR. 3548/1783. – Ugyanezekben a napokban hasonló fogadtatás várta a kancelláriának azt a beszámolóját, amely a hevesmegyei Igar vallásgyakorlati folyamodványának elintézését volt hivatva igazolni. Bár Okolicsányi most is megjegyezte, hogy a jelentés bizonyítékul szolgálhat, „mit welchem Ungrunde und mit welch grosser Verläumdung die Akatholiken bald gegen die Komitaten, bald gegen die Landesstellen klagen und es nicht achten, wenn sie auch in besonderen Fällen vollkommen sachfällig werden, wenn sie nur E. M. die Meinung einflößen können, dass da oder dort wider die Akatholiken noch mit grosser Animosität verfahren werde; eine Sache, die E. M. getreuen Untertanen überaus schmerzlich falle”, az államtanács javaslata és József rezolúciója (okt. 18.) egyszerű tudomásul vétellel intézte el az aktát. (StR. 3549/1783., m. kanc. 10.317/1783.)

⁵⁴ Martini az Okolicsányi referátumáról szóló kancelláriai jegyzőkönyv revíziója alkalmával tette meg indítványát; József rezolúciója így hangzott: „ad 13. hat die Benennung der Augspurgisch und Helvetischen Religionsverwandten als Tolerati gänzlich zu unterbleiben”. (StR. 3232/1783., m. kanc. 9277/1783.)

pedig nem valami paranccsal, egyetlen elvi jellegű határozott kijelentéssel, hanem a gyakorlat folyamán számtalan apró esetből leszűrődően.

Az affiliálást József előtt még 1782 utolsó napjaiban Ürményi vetette fel⁵⁵ azzal a leplezett céllal, hogy segítségével a vallásgyakorlatért folyamodókat fölös számmal utasíthassa majd vissza. A kiinduló pontot a somogy megyei Bábony reformátusainak az a kérése jelentette, hogy kapják vissza régi nyilvános vallásgyakorlatukat, amelynek élvezetébe, mivel ők csak 66 családot tesznek ki, szeretnék bevonnani a szomszédos Megyer 21 családját is. Vallásügyi bizottság, helytartótanács és kancellária egyetértett abban, hogy a kérelem nem teljesíthető, megoldás gyanánt pedig az alig egy órányira fekvő tabi egyházhoz kapcsolást ajánlották. Ezt az alkalmat ragadta meg a kancellária, hogy elvi döntést kérjen, vajjon szabad-e egy falunak, ha lakossága kevesebb száz családnál, a vallásgyakorlat elnyerése végett más falvakkal összeállania? A szabályozást Ürményi szükségesnek mondta, mert különben, fejtegette, az adóalap kárára visszaélések harapóznának el; egyes községek ugyanis egyszer ide, máskor oda számíttatnák magukat, hogy a vizsgálatok idejére a szükséges létszám kimutatásával kiségték szomszédjaikat. Az affiliálást a következő három feltétel alatt volt hajlandó engedélyezni: Csak ott lehetséges, ahol nagyobb távolságban egyáltalán nincs templom, a megye jelöli ki, melyik a legalkalmasabb központ és az ily módon létesített kapcsolatot később sem szabad felbontani, még ha azzal állana is elő valamelyik falu, hogy egy másik oratóriumhoz kényelmesebb úton juthatna el. A feltételeket József változtatás nélkül elfogadta (1783. jan. 3.), mivel nem tett rájuk érdemleges megjegyzést az államtanács sem, amelynek ekkor már Gebler nem volt tagja.⁵⁶

Arra, hogy a helytartótanács hogyan használja fel a rendelkezést, mái legelső alkalmazásából lehetett következtetést levonni s nem Bábony meg Megyer voltak az egyetlen falvak, amelyeket azzal utasított el, hogy felesleges számukra a vallásgyakorlat, ha egyszer hosszabb-rövidebb távolságra van már templom a szomszédságukban. A megyei hatóságoknak pedig nem volt nehéz akár több falut is, amelyek pedig együttesen jelentős erőt képviseltek és talán a természeti adottságok is egymásra utalták őket, szétválasztani oly módon, hogy más és más messzebb fekvő egyházas helyekhez affiliálták, illetőleg azokhoz csatlakozásra hívták fel őket. Az affiliálásnak, úgy amint 1783 első felében alkalmazást nyert,

⁵⁵ M. kanc. 8855/1782.

⁵⁶ StR. 4409/1782.

olyan hatása volt, mint egy centrifugális erőnek; szétszórta a kisebb falvakban élő protestánsokat, itt is, ott is megnövelte ugyan a régi egyházak híveinek számát, új gyülekezetek alakulását azonban megakadályozta.

Ez az állapot változott meg 1783 nyarától kezdve, mert most már két vagy akár több kisebb falu akkor is kapott engedélyt, hogy valamelyikükben együttesen építsenek templomot, ha a szükséges lélekszámot, a száz családot csak valamennyiük lakossága tette ki.⁵⁷ Vagyis az affiliálás többé nem a háttérbe szorítást szolgálta, hanem elaprózódó kis erőknek egyesítését, új és új oratóriumok felépítését.

2. 1783 után.

Hála József erélyes és határozott intézkedéseinek, a türelmi rendelet kiadása után közel két évre, 1783 nyarán megkezdődhetett végre a protestáns egyházaknak zavartalannak nevezhető szerveződése. A magas bürokrácia belefáradt a küzdelembe és Hatzfeldtől Ürményiig meg Okolicsányiig beletrördött, hogy legyen hát a protestánsoknak templomuk, papjuk. Vajjon mit ért el oly szívós kitartással, ezernyi furfanggal, álutak keresésével? A nyereség az a két év, amely alatt nem érvényesült a türelmi rendelet egyik kétségtelenül igen fontos pontja.⁵⁸ Talán ez is eredmény volt szemében; de iga-

⁵⁷ Pl. Zsigárd, Deáki, Alsó-, Felsőszeli (Pozsony m.) StR. 4343/1783.; Szentantalfalva, Tagyon, Akali, Alsó-, Felsődörgicse, Jakabfa (Zala m.) StR. 3074/1783.; trencsénmegyei falvak: StR. 4103/1783.

⁵⁸ Ebben az időszakban – 1783. aug. 1-ig – a protestánsok mindössze 75 vallásgyakorlat kezdésére feljogosító engedélyt kaptak; 25-öt királyi rezolúcióval, vagyis József rendeletéből, 50-et pedig a helytartótanácsból. (A helytartótanács által készített és 1784. május 3-ig terjedő tabelláris kimutatás: m. kanc. 6992/1784.) Bár az engedélyek közül egyesek több falu kérvényeinek az elintézését is jelentették – pl. az egyik hét mosonmegyei falu: Hegyeshalom, Rajka, Miklosdorf stb.-ét – s így az összeállítás nem az engedélyezett templomépítéseket tünteti fel, ezek száma a százon feltétlenül alul maradt. Ezt szükséges megállapítanunk, hogy kellőleg értékelhessük a magyar kormányhatóságok eljárását, amellyel Józsefet megteveszteni igyekeztek. A császár ugyanis 1783. aug. 6-án úgy tudta s az előtte megjelent két protestáns kiküldöttnek, Darvas Ferencnek és br. Prónay Gábornak úgy is mondotta, hogy a helytartótanács szerint a türelmi rendelet óta 230 új protestáns egyház keletkezett. Az információ helyességét a deputátusok nem merték ugyan kétségbe vonni, megbízhatóságában azonban kételkedtek, még pedig teljes joggal, mint az idézett, későbbi hivatalos összefoglalás alapján ma már kétségtelenül megállapíthatjuk. Mert még ha az affiliált falvakat is úgy tekintették volna József informátorai, mint valóságos új egyházakat, még akkor is a szám messze van 230-tól, lévén az aug. 1-ig affiliált összes falvak száma 82. (József idézett kijelentésére forrásunk Darvasnak az audienciáról Rádayhoz intézett beszámolójának ezek a szavai: „Az felséges consilium

zából arra lehetett büszke, hogy még Józsefnek is hosszú időre volt szüksége ellenállásának leküzdéséhez.

A filiák felkereshetése ügyében azonban a kancellária még mindig nem adta be a derekát, hanem tovább akadékoskodott. Azt még megérthetjük, hogy a „minden korlátozás nélküli” kijárást elrendelő jún. 25.-i Galíciában kelt parancsra Okolicsányi sietve új felterjesztéssel válaszolt s ebben igyekezett eljárását igazolni, bizonyítgatva, hogy a hodrusbányai ügyben javaslatát teljesen a türelmi rendeletre támaszkodva tette meg.⁵⁹ Megérthetjük, ismételjük, mert ekkor még nem tudta, hogy József belelátott kártyáiba és azzal az eltökéltséggel siet Bécs felé, hogy végleg rendet teremtsen. Sokkal meglepőbb, hogy nem tanult sem a mentegetőzésre kapott visszautasításból,⁶⁰ sem abból a legfelsőbb elhatározásból, amely pedig jelezte, hogy József a prédikátorok tevékenységét általában szabaddá akarja tenni, még ha arra nem is ügyelt volna, hogy ennek az intézkedésnek a kísérő jelenségei szintén elég feltűnőek, József ugyanis hazatérése után elővette az erdélyi evangélikus és református consistorium panaszait, de nem érve be tanácsadói véleményének meghallgatásával, a gravameneket töviről-hegyire átvizsgálta s azután mindegyik orvoslásának vagy elintézésének módját teljesen önállóan állapította meg. Elmélyedő munkájának a folyamán találkozott azzal a sérelemmel, hogy a protestánsok nem hívhatnak papot keresztelezésre, temetésre oly falvakban, amelyekben nincs templomuk vagy amelyek nincsenek affiliálva, hanem a katolikus plébánoshoz kell fordulniok. (5. pont.) Noha Martini és vele Kaunitz a tilalomnak csak enyhítését javasolta, Hatzfeld pedig változtatlan fenntartását azzal az indokolással, hogy a protestáns vallási elvek szerint a keresztelezés és temetés akkor is érvényesek, ha a katolikus pap végzi őket, József azt teljesen eltörölte (júl. 31.)⁶¹ s ezzel Erdélyben már a nem affiliált falvakba is teljesen szabad kijárást biztosított a prédikátoroknak.

ő felségének úgy adta bé, hogy már az tolerantialis parancsolattól fogva 230 ecclesiák szaporodtak, ezt tagadni bizonyosan nem mertük, hanem el kellett hallgatnunk, bizonyos számot nem tudván”. Éppen ezért kéri, hogy ő is, meg a többi főgondnok állapítsa meg a kerületében engedélyezett egyházak számát, „mert aligha az is nem nagyítottott ő felsége előtt. Ez igen hasznos volna, ha annyira nem telne, ő felségének bemutatni”. Ráday-ltár. 1386. sz.)

⁵⁹ Júl. 4. m. kanc. 6850/1783.

⁶⁰ József júl. 20. rezolúcióját Hatzfeld következő tanácsa értelmében: „Die letztere Resolution klärt die erstere mehr auf, ich glaube also, die Kanzley wäre lediglich auf die Befolgung der letzteren anzuweisen” ily formában adta ki: „Cancellaria id executioni mandabit, quod ultima resolutione mea praescripsi”. (StR. 2531/1783.)

⁶¹ StR. 2588/1783. (Iratok.)

Okolicsányi azonban nem akart más belátásra jutni s mert ez a rendelet csak Erdélyre volt érvényes, annyira nem tanult belőle, hogy négy hónap elteltével, felterjesztve a helytartótanács tiltakozásnak is beillő feliratát, megismételte kérelmét, hogy az uralkodó vonja vissza engedélyét, amellyel a korlátozás nélküli kijárást a filiákba biztosította. Különös érveléssel akarta Józsefet meggyőzni. Arra hivatkozott, hogy az engedély ellenkezik magával a türelmi rendelettel s általa az uralkodó az igazi keresztény toleranciának már megállapított határait lépte át.⁶² Vagyis a régtől fogva alkalmazott módszerrel magyarázta Józsefnek, hogy mi egyeztethető össze a türelmi politikával s mi nem, következőleg mit szabad és mit tilos tennie, egy pillanatig sem gondolva arra, hogy az uralkodó nálánál mégis csak helyesebben értelmezheti a saját rendelkezését. De hivatkozott méltányossági okokra is. Ha a felség, mondotta, a türelmi rendszer határainak érintetlenül hagyását követelte akkor, amidőn a megyék, püspökök tiltakozó feliratait elutasította s ha a protestánsokat minden elnyomástól mentesítette, akkor immár a katolikusokat is védelmébe kell vennie. A prédikátorok ugyanis, fejtegette, a korlátozatlan kijárással sok katolikus csábítanak majd el és így az aposztázia-esetek megsokszorozódnak,⁶³ aminek következménye örökös panasz és egyenetlenség lesz, arról nem is szólva, hogy a szegény jobbjátságának anyagilag is terhet jelentenek a papok. Olyan gyenge, rosszul hangzó érvek voltak ezek, hogy az államtanácsnak az a két tagja, aki ekkor (okt. 23.) votumokat adott, Reischach és Martini, feleslegesnek találta

⁶² A legújabb rendelkezés a türelmi rendeletről „ita prorsus alienum atque difforme est, prouti obiecta eorundem 2. et 14. punctorum ad invicem prorsus diversa et difformia sunt”. Bízunk abban, hogy az uralkodó „hoc in passu verae tolerantiae christianae limites omni cum discussione et tanta, uti praemissa perhibent, cum deliberatione per normalem et systematicam resolutionem iam semel defixos novius cum evidenti multorum catholicorum seductionis periculo atque hinc promanaturae catholicae religionis detrimento haud ampliaturam”, hanem „ita defixis iam semel verae tolerantiae christianae limitibus beneficia eisdem [acatholicis] clementer concessa minime amplianda atque extendenda clementer decernere, ast eatenus normativae suae resolutioni ex ratione reciproca benigne inhaerere velit”. (M. kanc. 10.845/1783.)

⁶³ „... si illimitatae et absque omni restrictione quorumvis ministrorum et ad quaevis loca, nec solum pro infirmorum provisione, sed et caeteris peragendis muniis minusque necessariis caeremoniis excursiones libere admitterentur, eiusmodi illimitata et irrestricta libertas cum supraadductis 2. et 14. punctis decreti tolerantialis, quod clarum et evidens est, minime cohaereret; insuper tristi effectu et experientia teste, perhibentibusque diversarum iurisdictionum representationibus per excurrentes sub variis ministerialibus praetextibus ministros plebis catholicae a religione sua quamplurimae seductiones et hanc subsequentes apostasiae intervenirent”. (U. o.)

részletes megcáfolásukat. Mint az utóbbinak a szavaival megfogalmazott rezolúció egyszerűen kijelentette, annál is inkább az uralkodó utasításai szerint kell eljárni, mivel azok már gondoskodtak, hogy a katolikus nép elcsábítása ne következhessek be.⁶⁴

Hogy milyen a hatásos érvelés, mint kell csoportosítani az adatokat, azt Ürményi mutatta meg 1784 legelején. Bizonyára nem véletlen, hogy a kancellár megbízásából Okolicsányi helyett ő készítette el a legközelebbi felterjesztést filiaügyben, a nógrádmegyei evangélikus egyházi és világi előjárók azon panasza felől, hogy a hatóságok akadályozzák papjaikat az excursiókban. Mint mindig, Ürményinek ez a kis dolgozata is mestermű volt a maga nemében. Az olvasó legelőször azt a benyomást nyeri belőle, hogy az evangélikusoknak nincs semmi okuk a méltatlankodásra, mert a helytartótanács csak kihágásaikat torolta meg, amikor őket az önkényesen felnyitott oratóriumok használatától eltiltotta, a plébánosnak járó stóla megfizetésére kötelezte, a nem affiliált helyekre való kijárásukat pedig megakadályozta. Miután a minden panaszos szóra önkéntelenül felébredő emberi részvétet elosztatta azzal, hogy a folyamodókat pártfogásra érdemteleneknek mutatta be, a továbbiakban tartózkodik attól, hogy az uralkodó rendelete ellen egy szót is szóljon. Nem tiltakozik ellene, nem bizonyítgatja, hogy káros az a katolikus vallásra. Ellenkezőleg, olyan érinthetetlen intézkedésnek tekinti, amelynek ő is teljes odaadással akar érvényt szerezni és biztosítani, hogy a prédikátorok szabadon járhassanak a filiákba. De csak oda! Tehát azokat a falvakat, melyek nincsenek valamely anyaegyházhoz kapcsolva, más célból, mint betegek látogatása végett, nem kereshetik fel, már csak azért sem, mert különben a több helyről megjelenő prédikátorok egymással kapnának hajba.⁶⁵ Ezek után végső következtetése, hogy meg kell állapítani, melyek a leányegyházak, úgy hat, mint a béke és rend fennmaradásának egyedüli biztosítéka. Csak azok a helységek nevez-

⁶⁴ Okt. 24.: Claris Meis in materia tolerantiae emanatis resolutionibus ac datis praescriptis unice et eo magis standum est, cum illa eiusmodi excursionibus, quae ad seductionem plebis catholicae intentatae forent, obicem iam ponant. (StR. 3671/1783.)

⁶⁵ Es sei also dadurch, dass die excursions ad filiales ohne Einschränkung gestattet worden, nicht erlaubt, ahhh auf andere Orte, die keiner Mutterkirche einverleibt sind, dergleichen Excursionen ohne Unterschied auch ausser der Versehen der Kranken wegen anderer Ministerialfunctionen vorzunehmen, weil dieses um so grössere Verwirrung verursachen würde, als auf diese Art, wenn die Affiliirung einiger Orte zu gewissen Mutterkirchen nicht bestimmt wäre, auch mehrere Pastoren auf den nämlichen Ort ausgehen und einer in des anderen Gerichtsbarkeit eingreifen könnte. (StR. 115/1784.)

hetők filiáknak, rekeszti be fejtegetését, amelyek már a türelmi rendelet előtt valamelyik anyaegyházhoz tartoztak vagy azóta a vallásgyakorlat elnyerése érdekében kapcsolatba léptek egymással.⁶⁶

Ez a meghatározása fejezi ki voltaképen célkitűzését és törekvését, hogy a megváltoztathatatlanba belenyugodva és engedékenységet mutatva, minél szűkebb területre korlátozza az uralkodó intézkedését. Javaslata elfogadása esetén ugyanis tekintélyes számú község maradt volna prédikátortól végleg elzárva és szorult volna egyedül a plébánosra. Tehát a katolikus vallás terjedésének útjába alig gördült volna külső akadály a nyugati és északnyugati megyékben, ahol Mária Terézia idejében nagy erővel indult meg a parochiák szervezése. Általában a Duna vonalától nyugatra, Északmagyarországon pedig még Nógrád, Hont és Gömör megyében, ahol a plébániák felállítása a türelmi rendelet előtt egyet jelentett a protestáns filiák megszüntetésével, be lehetne ily módon fejezni – gondolta és remélte Ürményi – a rekatholizálást. Arról említést sem téve, hogy mi sem lett volna könnyebb, mint kétségbe vonni egy-egy falunak régi filia-jellegét és a megyei hatóságok segítségével megakadályozni bennük a prédikátorok működését. Ürményinek a katolikus klérus érdekeit védő indítványát az államtanács helyeselte és elfogadta József is (1784. jan. 27. Pisa), azonban Martini tanácsára oly fontos változtatással, amely voltaképen a kancellária terveinek keresztülhúzását jelentette.

Ürményi emberére talált Martiniban; ő sem heveskedett és rábeszéléssel sem akart hatni. Szükszavú modorában a kancellária előterjesztéséhez mint magától értetődő kiegészítést ajánlotta annak megengedését, hogy minden olyan protestáns falu, amelynek jelenleg nincs anyaegyháza, valamelyik közelihez affiliáltathassa magát.⁶⁷ Ez a jelentéktelennek

⁶⁶ „... so erachtet die Kanzlei vorzüglich zu erklären, dass unter dem Namen der Filialortschaften nur jene zu verstehen seien, welche einer Mutterkirche, bei der oder das öffentliche oder das Privatreligionsexercitium bestehet, insbesondere affiliiret seien, mithin alle jene Orte, welche vor Kundmachung des Toleranzgesetzes zu einer Mutterkirche gehöret und vom nämlichen Pastor versehen Worden, ferners auch alle jene, welche seit kundgemachtem Toleranzgesetze zu Erlangung des Religionsexercitii sich mit einander verbunden haben; und auf solche Filialortschaften seien die excursions der Prediger ohne aller Einschränkung, auf andere nicht affiliirte Orte aber nur wegen Versehen der Kranken auch ferners zu gestatten“. (U. o.)

⁶⁷ 1784. jan. 14.: Dem Einrathen der Kanzley, welches überhaupt auf die höchste Normalresolutionen sich gründet, habe ich nur folgendes beyzusetzen. Es sollte nemlich durch die zu erlassen angetragenen Circularien auch der Bedacht dahin genommen werden, damit alle jene akath. Orten, die keine akatholische

látszó pótlás éppen azt biztosította, amit Ürményi el akart kérni; most már ugyanis minden protestáns falut korlátozás nélkül felkereshetett egy-egy prédikátor.

A következő években mind a vallásgyakorlati kérelmek, mind pedig a filiák miatt felmerülő panaszok nagyobb zökkenők nélkül nyertek elbírálást. A vallásgyakorlati engedélyekért benyújtott folyamodványok elintézése tehát Bécsben pontosan az 1783 nyarán megállapított módon történt. Vagyis a kancellária azzal az utasítással közölte őket a helytartótanáccsal, hogy a feltételek igazolódása esetén, ha volt már vizsgálat, újnak tartása nélkül, a vallásgyakorlatot azonnal engedélyezze, illetőleg, ha más panaszokról volt szó, a türelmi rendelet értelmében járjon el;⁶⁸ ha a gyakorlat nem volt megadható, a helytartótanácsnak az okok felsorakoztatásával jelentést kellett tennie. A folyamodványok zöme egyébként nem fordult meg Bécsben, mert ha közvetlenül a helytartótanácshoz nyújtották be őket, ott is kerültek végleges elintézésre. Csak ha az elutasító határozatot az érdekeltek sérelmesnek találták vagy figyelembe nem vett kedvező körülményekre tudtak utólag rámutatni, fordultak egyenesen az uralkodóhoz.

Elsősorban az ilyen különleges esetekről szerzett tehát tudomást József és ezek tárgyalása során nyílt alkalma megmutatni, hogy vajjon végső határvonalnak tekinti-e iménti parancsát, vagy – kivételképen – nem ad-e időnkint alóla felmentést. Személyes intézkedései azonban nem egyszerűen csak jóindulatának a bizonyítékai, hanem egyrészt intő jelek, hogy éberem figyelmei rendeletei gyors végrehajtását, másrészt irányt mutatnak az alsóbb hatóságoknak, hogy a gyakorlatban milyen szellemben, elnézéssel és megértéssel kell alkalmazni a tolerancia elveit.

Még 1783 őszén a hevesmegyei Igar reformátusainak, noha folyamodványuk adatait a kancellária és az államtanács előbb ellenőrzés alá akarta vettetni, arra hivatkozva engedélyezte a vallásgyakorlatot, hogy nagyon jól tudja, hogy főleg

Mutterkirche haben, sich zu einer affiliiren lassen könnten, wodurch die Collision der zur Versehung der Krancken dahin kommen mögenden Pastoren vermieden; den Predigern der Mutterkirche aber diese ihre Filialortschaften ohne Einschränkung zu besuchen, gestattet seyn würde. (U. o.)

⁶⁸ Pl. vallásgyakorlat ügyében 1783-ból: StR. 3209. (Moór, Bodajk), 3849. (Alsó-, Felsővárad), 3859. (Gölnic), 3862. (Bábfalva, Radvány), 4289. (Nagysalló, Kissalló és Hólvény), 4422. (Lók, Töhöl), 4426. (Csepely), 4427. (Újbárs, Marosfalva), egyéb ügyekben: 4425., 4537. – Kancelláriai jelentések, hogy a helytartótanács kedvezően intézkedett a kérvények felől és a vallásgyakorlatot engedélyezte, 1784-ből: StR. 577., m. kanc. 2492.; StR. 793., m. kanc. 3009. (Zólyom m.); StR. 794., m. kanc. 3010. (Pozsony m.); StR. 919. (Komárom m.) stb.

ez a megye tanúsított eddig különös ellenszenvet a protestánsok irányában.⁶⁹ A trencsénmegyeiek kérvényét azzal az utasítással adta át Esterháznak, hogy siettesse a vizsgálatokat és a helytartótanács döntését⁷⁰ s parancsának volt is fogantja, mert a kancellária meghagyta a pozsonyi dikaszteriúniának, hogy a jövőben a megyéktől rövid határidő kitűzése mellett követelje meg a jelentéseket. De a kancelláriától viszont ő kívánta meg, hogy az ügyek elintézéséről számoljon be, még pedig nem „annakidején”, mint Martini javasolta, hanem „minél előbb”.⁷¹ Ha azután úgy látszott, hogy idő multával ellankad a kancellária buzgalma és vissza akar térni a huza-vonáshoz, azonnal rácsapott figyelmeztetésével. Különös módon éppen egy évre az 1783 nyarán tett rendelkezésre (1784. júl. 16.), Okolicsányi a zólyommegyei bábaszékiek folyamodványára nem a már megszokott utasítást adta ki a helytartótanácsnak, hanem ezt jelentéstételre szólította fel, maga pedig az ügyről az uralkodónak előbb előterjesztést akart tenni, ami együttvéve jókora késedelmet jelentett volna. Az államtanácsnak is feltűnt az elintézés módja, de mert a leirat már Pozsonyban volt, belenyugodott a történetekbe. József azonban a helytartótanácsnak szigorú utasítást küldetett, amely Okolicsányiéknak is szólt. Súlyos felelősség terhe alatt ügyeljen, intette, hogy az oly világos vallásügyi rezolúciók pontosan végrehajtsanak.⁷²

1784 karácsonyának napján pedig az alsóbb hatóságok hanyagsága miatt egyenesen a kancelláriának adott intő figyelmeztetést. Nem vallásgyakorlatról volt most szó, hanem csak tanító alkalmazásáról. Az iskola engedélyezését a győrmegyei

⁶⁹ A folyamodók hivatkozása szerint csak azért utasítottak vissza, mert a környéken vannak oratóriumok. (m. kanc. 8976/1783.). József rezolúciója, Hloupietin, 1783. szept. 11., kabineti kézzel: Supplicantibus his privatum religionis exercitium eo magis admittendum est, cum non lateat, in comitatu praecipue Hevessiensis magna adhuc animositate contra acatholicos procedi. (StR. 3158/1783.) A határozatra a kancellária (ref. Okolicsányi) a hatóságok eljárásának igazolására felemlítette, hogy annak idején Igarban csak 81 családot állapítottak meg, másrészt elutasító intézkedéseiket akkor tették meg, amidőn még érvényben volt az a rendelet, hogy tekintettel kell lenni a környékbeli oratóriumokra. (M. kanc. 10.317/1783., StR. 3549/1783.)

⁷⁰ „Comes Esterházy acceleretur decisio”, írta József a folyamodványra. (M. kanc. 8975/1783.)

⁷¹ A rezolúció-tervezetben az áthúzott *suo loco* helyett Prága, szept. 12., ezt íratta: *quam primum*. (StR. 3159/1783.)

⁷² 1784. júl. 26., az államtanács rezolúció-tervezetéhez (Obtenta a locumtenentia consilio relatione ulteriorem in hoc negotio propositionem exspectos) hozzáfűzve: attamen cancellaria consilio locumtenentia serio iniungeret sub gravi responsionis onere eo invigilare, ut tam clarae in hoc negotiorum genere emanatae meae resolutiones adamussim ad effectum deducantur. (StR. 2858/1784.)

mórichidai és mérgesi evangélikusok kérték még május havában, arra hivatkozva, hogy anyaegyházuktól és az ottani iskolától messze, vannak, a helytartótanács azonban bár a kancelláriától azonnal megkapta az utasítást, nem felelt sem erre, sem az októbervégi sürgetésre. Martini erre találóan jegyezte meg, hogy a két falu óhaját annál inkább teljesíteni kellene, mert hiszen a helytartótanács fél évnél hosszabb idő alatt sem tudott érvet találni az engedély ellen. Bár Reischach és Hatzfeld beérték volna a helytartótanács jelentésének bekövetelésével és késlekedésének igazolásával, József megjegyezte az aktán: Ebből a jelentésből is jól látszik, hogyan kezelik a panaszokat és vizsgálatokat, miért is a kancelláriának kötelességszerűen vigyáznia keli, hogy a helytartótanács és a megyék egyaránt idejekorán intézkedjenek, még pedig jogszzerűen és méltányosan.⁷³ A hatóságok buzgalmát akarta fokozni azzal a rendelkezésével is, hogy tevékenységüket mintegy a legérdekeltebb fél, a folyamodó falu ellenőrzése alá helyezve, a kedvező döntésről őt is értesítette. Ez szintén 1784 vége felé történt, még oly körülmények közt, hogy akkor fel sem tűnt, inert a vallásgyakorlati engedély érvényesülése bizonyos feltételek teljesülésétől függött,⁷⁴ később azonban könnyen áttekinthető esetekben is szokásos lett,⁷⁵ ami kétség-

⁷³ 1784. dec. 24., kabineti kézzel: Aus dieser Auskunft sieht man klar, wie es mit den Beschwerden der Unterthanen und deren Untersuchungen zugehet. Die Kanzley wird also nach Pflichten darob seyn, dass in Zeiten sowohl das Locumtenentialconsilium solche vornehme, als dass auch von den Komitatern nach Recht und Billigkeit jederman bey Zeiten behandelt werde. (StR. 5193/1784., m. kanc. 15.289/1784.) – Amidón a pápaiak panaszkodtak, hogy földesuruk még mindig nem adott nekik telket imaház és a szükséges épületek céljaira, pap- és tanítóakra pedig egyáltalán nem akar helyet jelölni ki, kérvényüket József 1785-ben így szignálta: „Comes Pálffy finiatu semel cum hiis querimoniis”. (M. kanc. 7791/1785.)

⁷⁴ A kancellária 1784. nov. 2.-i előterjesztésében a veszprémmegyei Hajmáskér és Soly reformátusainak ügyében – együttesen 103 családot tettek ki – nem javasolta a vallásgyakorlat megadását, mivel sok az adósságuk, hanem valamelyik környékbeli egyházhoz affiliálásukat tanácsolta. Ez volt Hatzfeld véleménye is, míg Martini és Reischach osztották a helytartótanács nézetét, hogy Solyon lehetne vallásgyakorlatot engedélyezni. A rezolúció, nov. 11., a következő: Diese beide Ortschaften sind in so lange, bis sie ihren Schuldenlast getilget haben, nach dem Einrathen der Kanzley einem in der Nachbarschaft befindlichen Orte zu affiliren. Sobald sie aber von ihren Schulden befreit und bei besseren Kräften sind, so soll ihnen sodenn das Privatexercitium zu Soly eingestanden werden, [a többi József sk. betoldása]: welches ihnen zu bedeuten ist. (StR. 4596/1784.)

⁷⁵ Pl. 1785-ben (júl. 28.) már Martini javasolta, hogy a somogy megyei Kálmánca reformátusai értesítsenek arról, hogy vallásgyakorlatukat az uralkodó engedélyezi, ha igaz, hogy másfél-két mérföldnyire nincs a közelükben templom. (StR. 3007/1785.)

telenül megnyugtatóan hathatott azokra, akik kérésük elintézését várták.

József személyes intézkedései észrevehetően hatottak az államtanács tagjaira; későbbi javaslataikban maguk is méltányosságra törekedtek és lágyítottak az alkalmazás során helyenkint mereveknek mutatkozó alapelveken. Ezért igen sok esetben az ő tanácsukra juttatott József egyes falvakat jelentős előnyökhöz. Amíg az alsóbb hatóságok és a kancellária előtt súlyosan esett a latba a folyamodók vagyoni állapota, adóhátraléka, úgyannyira, hogy 1782 végéig – mint tudjuk – az elutasításra elegendő okot is szolgáltatott, az államtanács többé nem látott benne leküzdhetetlen akadályt. Azon éppen nem csodálkozhatunk, hogy Martininek már 1782-ben ez volt a felfogása – arra hivatkozott ugyanis, hogy a katolikusokat sem korlátozza vallásgyakorlatukban az adóhátralék⁷⁶ – Reischach pedig 1784-ben ugyanilyen értelmű votumot adott,⁷⁷ az idők változásának ellenben annál inkább tekinthetjük, hogy 1785-ben Hatzfeld arra utalva, hogy alig található község adósság nélkül, kifejezést adott meggyőződésének, hogy a vagyoni állapotokra való hivatkozás sokszor csak ürügyül szolgál a vallásgyakorlat megtagadásához.⁷⁸

⁷⁶ A szentgyörgyi evangélikusoknak (Pozsony m.) a vallásgyakorlatot a kancellária (1782. okt. 31.) csak azután vélte engedélyezhetőnek, ha előbb 287 fjt 57 kr. adóhátralékukat kiegyenlítik. Martini erre megjegyezte (nov. 14.): „Innen ist hingegen das Privatexercitium alsogleich zu gestatten, weil auch die Katholicken, welche in Contributionsresten stehen, dessentwegen in ihren Religionshandlungen nicht gehemmet werden dürfen”. (StR. 3862/1782. József Martini javaslatát fogadta el.)

⁷⁷ Amikor a kancellária 1784. jún. 11. Farnad reformátusait (Esztergom m.) arra hivatkozva akarta elutasítani, hogy tűzkárak miatt nincs elég pénzük s így adóhátralékba jutnának, Reischach javaslatára adta meg József a vallásgyakorlatot, (M. kanc. 6881/1784., StR. 2251/1784.) Ugyancsak az ő szava, ill. feltételesen kifejezett tanácsa indította Józsefet, hogy a bars megyei Lők, Töhöl, Ény, Pél reformátusait ne utasítsa el, hanem az államtanács rezolúció-tervezetét elvetve, ezt a határozatot hozza (jún. 23.): „Supplicantibus hiis communitatibus desideratum religionis exercitium privatim simpliciter concedendum est”. (StR. 2270/1784.)

⁷⁸ Ezt a véleményét Hatzfeld a gömör megyei Nagyveszverés evangélikusainak ügyével kapcsolatban fejezte ki. Ezek vallásgyakorlatát földesuruk, Andrassy roznyói püspök fellépésére a helytartótanács felfüggesztette, mert kiderült, hogy csak egyik réttjük elzálogosításával tudták adóhátralékukat letörleszteni és így módon tiszta vagyoni helyzetükre utalva, mintegy megtévesztették a hatóságokat. Az államminiszter (1785. febr. 3.) a vallásgyakorlat azonnali visszaadását kívánta. (StR. 410/1785., m. kanc. 1504/1785.) – A pozsony megyei zsigárdiak kérvényével kapcsolatban, akik 1783-ban elnyert vallásgyakorlatukat a következő évben azért veszítették el, mert a földesúron kívül idegeneknek is tartoztak, rétteiket, földjeiket elzálogosították s így a hatóságok szerint félős, hogy adójukat

De a helyes és méltányos formulát itt is József jelölte meg, még pedig személyes elhatározásából. Amidőn a hontmegyei Beluját és Prencsfalvát a helytartótanács azzal a feltétellel akarta vallásgyakorlatban részesíteni, hogy előbb le kell törleszteni adóhátralékukat s erre az államtanácsnak mindössze az volt az észrevétele, hogy a kancellária annakidején majd jelentse, megtörtént-e a hátralék rendezése és kiadott-e az engedély, József ezt azonnal megadta és csak az oratórium építésének megkezdését függesztette fel egyelőre.⁷⁹ Később is, ha felszínre jutott a törekvés, hogy az anyagi állapot korlátozó intézkedéseknek a kiindulópontjává legyen, ő állott annak útjába. Így akadályozta meg 1787-ben, hogy két abaujmegyei falu imént kapott vallásgyakorlatát csak azért vesszítse el, mert nagy összeggel tartozott a földesúrnak, sőt hangsúlyozta, hogy az efféle hátralékok semmiképpen sem zárhatják azt.⁸⁰

Még nagyobb jóindulat nyilvánult meg, ha a lakosság nem érte el a türelmi rendeletben megállapított számot, a száz családot vagy 500 lelket és elnézéssel kellett pótolni a hiányokat. Főleg azokban az esetekben javasolta az államtanács, hogy ne kelljen a türelmi rendelet betűihez ragaszkodni, ha nem egyetlen faluról volt szó, hanem több kisebb községről, amelyek közös erővel akarták templomukat felépíteni. Az már régi elv volt, hogy nem kell éppen pontosan száz családnak élnie együtt s mégis engedélyezhető a vallásgyakorlat és így még nem jelentett a protestánsoknak különösebb előnyt, ha Martini azt hangsúlyozta több zalamegyei falu affiliálási ügyének tárgyalásakor, hogy néhány család hiánya esetén megadható az engedély,⁸¹ vagy Reischach 472 lelket is elegen-

nem tudják majd megfizetni, megjegyezte (1785. febr. 2.): „Man wird nicht leicht Gemeinden ohne Schulden finden, mithin würden sehr wenige zur Erhaltung eines eigenen Gottesdienstes gerechnet seyn”. (StR. 409/1785.)

⁷⁹ Res. aug., 1784. szept. 20., az áthúzott államtanácsi tervezet után kabineti kézzel: Statim exercitium religionis illis accordetur, sed cum fabrica oratorii eousque supersedendum est, donec restantiae contributionis deputatae sint. (StR. 3706/1784.; m. kanc. 10.837/1784.)

⁸⁰ Barka és Lucska falvaknak, a helytartótanácsnak a kancellária (ref. Hadrovics) és az államtanács által egyhangúan pártfogolt előterjesztése szerint, meg kellett volna elégedniök egy tanítóval. (M. kanc. 9889/1787.) József az államtanács rezolúció-tervezetét áthúzva, 1787. aug. 26. a következő határozatot hozta: In allen diesen Ortschaften ist die freye Religionsübung zu gestatten und Rückstände in die Dominicalcassa machen keine hinlängliche Ursache um das Religionsexercitium nicht zu verwilligen. (StR. 3519/1787.)

⁸¹ 1783. aug. 30.: „Wenn auch einige wenige Familien der vorgeschriebenen Zahl abgehen sollten, so ist dem Gesuche zu willfahren”, amit (szept. 3.) József is helyeselt. (StR. 3074/1783.)

dőnek talált.⁸² Ellenben már nagy kedvezménynek mondhatjuk, ha Martini annak ellenére javasolta a vallásgyakorlat engedélyezését három győrmegyei evangélikus falunak, hogy összesen csak 60 családból állott a lakosság.⁸³

József szívesen hajlott ekkor Martini tanácsára, megjegyzése pedig, hogy főleg azért adja meg a felhatalmazást a templomépítésre, mert más oratóriumoktól messze fekszik a falu,⁸⁴ elvi jelentőségű lett, mivel példájára hasonló, különös méltánylást érdemlő esetekben utóbb már a helytartótanács, sőt a megyék is nagy megértést tanúsítottak. Így Baranya megye 1786-ban Besence és Paprád reformátusainak folyamodványát, noha mindössze 296-an voltak, pártolólággal terjesztette a helytartótanács elé, mivel a mocsaras vidéken a különben egy órára fekvő szomszédos oratóriumokat nehéz megközelíteniök⁸⁵ s ugyanő elégnék talált a vallásgyakorlathoz Zalátán 156 felnőtt reformátust, mert itt tekintetbe vette, hogy két órára nincs templom, adóhátralékuk sincs, a Dráva kiöntésétől pedig sokat szenvednek.⁸⁶ A helytartótanács, ahol ekkor a klérus tagjai helyett gróf Haller referálta a vallásügyeket, nemcsak ebben a két esetben ajánlotta, illetőleg jelentette az uralkodónak az engedély megadását, hanem kieszközölte azt a somogy megyei Orci, Taszár, Toponár reformátusainak, noha csak 313-an voltak, de a legközelebbi templomtól 2–3 órányira,⁸⁷ az Abaúj-Torna megyében fekvő Lucska és Barka 286 reformátusának, itt is a távolságot véve tekintetbe,⁸⁸ vagy az ungmegyei Záhony lakóinak, bár Győröcskével együtt is csak 347-en voltak, de a Tisza áradásainak kitett területen.⁸⁹

⁸² A veszprémmegyei Nyárad reformátusai ügyében, 1783. dec. 15. (StR. 4451/1783.)

⁸³ Ezeknek a falvaknak – Réthi, Kapi, Czakóháza – József annak ellenére engedélyezte (1784. aug. 23.) a gyakorlatot, hogy Hatzfeld nagyon ellenezte azt, hangsúlyozván, hogy az uralkodó akkor szokott elnézést gyakorolni, ha a családok száma a százhoz közel van, de nem akkor, ha kétötöd rész hiányzik. (StR. 3375/1784.)

⁸⁴ *Exercitium religionis privatum supplicantibus ex hac potissimum ratione impertior, quia ab aliis oratoriis nimium distant. (U. o.)*

⁸⁵ M. kanc. 8884/1786., StR. 2744/1786.

⁸⁶ M. kanc. 5379/1786.

⁸⁷ M. kanc. 9708/1786., StR. 3206/1786.

⁸⁸ M. kanc. 12.808/1786., StR. 4438/1786. Hatzfeld mindkét esetben ellenezte, az utóbbinál így: *Dieser Orth hat nicht viel über die Helfte der Seelenzahl, welche das normativum zu Errichtung einer Kirche und Haltung eines eigenen Geistlichen ausweist, mir scheint also der Nothwendigkeit nicht angemessen, ihnen einen eigenen Geistlichen einzugestehen.*

⁸⁹ StR. 4591/1786. – Egyéb, kevésbé feltűnő esetek, mert a lélekszám magasabb, de 500 alatt van: Szentbenedek (Pest m.) StR. 5037/1786.; Döröcske és Kaposfő (Somogy m.) StR. 3228/1786.; Marót és Dömös (Esztergom m.) StR. 73/1787.; Nagyida (Abaúj m.) StR. 1184/1787.

A megyéknek és a helytartótanácsnak ezek a kedvező javaslatai már lényegesen más felfogásról tanúskodtak, mint a tolerancia gondolata ellen 1782 elején megszerkesztett tiltakozásaik. Belátásról, megértésről adtak számot és a mérséklet, amely őket életre hívta, bizonyára szintén ösztönözte 1785 nyarán Józsefet, hogy a helyi hatóságoknak a vallásügyek intézésében a korábnál nagyobb szerepet engedjen, bár a közvetlen kiindulópont hivatali reformjainak egyike volt.

Amikor a kancellária vezetői – Esterházy, Pálffy és Bánffy – összeültek Niczkyvel, a helytartótanács elnökével az ügyvitel gyorsításáról tanácskozni,⁹⁰ tökéletes egyetértésben állapodtak meg a felől, hogy a Budára áthelyezett dikasztériumnak az elfoglaltságát azzal is csökkenteni lehetne, ha a protestánsok és katolikusok panaszai felől nem neki kellene döntenie, hanem a megyéknek, amelyeknek eddig is kötelességük volt az előzetes vizsgálatokat megtartani. A megye tehát a türelmi politika elvei szerint maga határozná s még jelentést is csak akkor tenne, ha a katolikus püspök vonakodnék eleget tenni utasításának; továbbá még abban az esetben, ha a protestáns folyamodóknak nem járna ugyan a kért kedvezmény, azonban olyan okok forognak fenn, amelyek méltánylást és az uralkodó elé terjesztetést érdemelnek. A négy gróf szemmelláthatóan a viszályok elintézésére akarta a megyei hatóságokat felhatalmazni. Ezt a benyomásunkat csak megerősíti a kancelláriának az a további indítványa, hogy a türelmi intézkedések megsértői ellen, ha több alkalommal vétkeztek, a *fiscalis actio*t is a megye indítsa meg, ítéletét azonban kihirdetés előtt a helytartótanácsnak mutassa be, hogy ez végérvényesen határozhasson.

Nem felesleges megrögzítenünk, hogy József elé milyen jellegű javaslatok kerültek, mert csak így módon értjük meg a további lépések jelentőségét. A császár meglepéssel fogadta a megyék nagyobb szerephez juttatásának gondolatát, kikelt azonban az ellen, hogy a püspököket még mindig a protestánsok állandó ellenfelének és a katolikusok ügyvédjének tekintik. A viszályok – jelentette ki – nem tartoznak reájuk, mert azok katolikus és protestáns közösségek vagy egyes emberek ügyei s így az egyháznagyoktól beadványok, panasziratok sem fogadhatók el az akatholikusok ellen. Abból a célból, hogy minél kevesebb kifogásra legyen alkalom, meghagyta, hogy a megyék a vallásügyi rendelkezések áthágóit ne *fiscalis actio*val sújtsák, hanem mint a polgári szabályok megsértőit, hogy így módon a vallások közt a gyűlöletet és különbségtevést gyökerestől megszüntessék, továbbá az akatholiku-

⁹⁰ 1785. júl. 25. M. kanc. 12.807/1785. (*Iratok.*)

soknak mindenütt, ahol már vannak iskoláik és templomaik, szabadjon ezeket tatarozniuk, berendezniük, megnagyobbítani, sőt újra is építeniök, még pedig anélkül, hogy akár csak a megyétől is engedélyt kellene hozzá kérniök. Józsefnek ezek a határozatai nagyon jelentősek voltak, hiszen a vallásgyakorlatos helyeken teljesen szabaddá tették az építkezést, a klérus hegemoniáját pedig megszüntették a megye súlyának megnövelésével. Egészen ugyanis még sem küszöbölte ki a püspököt a protestáns ügyek intézéséből, mert a kancellária ellenvetéseire megengedte, hogy panaszait benyújthassák a megyékhez.⁹¹

Mindezek a változtatások, a protestánsok helyzetének megkönnyítése egyáltalán nem érintették a vallásgyakorlat elnyerésének kérdését. Erről sem a tanácskozáson résztvevők, sem József, de a határozatait közlő azon leirat sem tett említést, amelyet a kancellárián Izdenczy fogalmazott meg (aug. 11.).⁹² Ellenben a nyomtatott körrendeletben, amelyet a helytartótanács a megyékhez kibocsátott,⁹³ értesítve őket az uralkodó igazgatási reformjairól, már azt olvassuk, hogy a megye határoz az új vallásgyakorlatért folyamodó községek ügyében is, vagyis ő dönti el, hogy teljesüljön-e kérésük s a helytartótanács elé csak akkor terjeszti fel az ügyet, ha határozata elutasító volna, de a méltányosság érvényesítését indokoltnak látja. Kétségtelen, hogy a helytartótanács túlmént azon a határon, amelyet számára a kancelláriai leirat kijelölt és amelyet maguk a tárgyalási iratok is, mint azt ma utólag megállapíthatjuk, megvontak. Amit ő most tett, az valósággal „*explanatio*” volt, a korábbiaktól azzal a nagy eltéréssel, hogy a protestánsok javára „*fejtette ki*” az uralkodó szándékát. Önkenyesnek azonban mégsem nevezhetjük eljárását, mivel az értelmezés ellen sem Józsefnek, sem a kancelláriának nem volt utólag kifogása, amikor az elv alkalmazásra talált, mint ha csak maguk is úgy gondolták volna, hogy az engedélyezés jogával a megyéket valóban fel lehetett ruházni.⁹⁴ Ugyanakkor azonban az is vitathatatlan, hogy a helytartótanácsot nem érte volna gáncs, ha szigorúan ragaszkodik a leirat, az utasítás betűihez és a megyéknek csak a viszályok elintézésében juttat szerepet.

A kis kiegészítés – mint gondolható – protestánsbarát tanácsos munkája volt, gr. Haller József. Mivel Niczky a le-

⁹¹ M. kanc. 12.808/1785.

⁹² M. kanc. 12.811/1785.

⁹³ Helytt. Gremiale. 1785/6. f. 5. p. 11.

⁹⁴ Pl. m. kanc. 15.848/1785., StR. 26/1786., m. kanc. 555/1786. és 3101/1787.

irat adaptálását egy szűkebb bizottsággal beszélte meg, – gr. Jankovics Antal alelnökön kívül a tanácsosok közül csak hárman foglaltak benne helyet,⁹⁵ – a vallásügyi vonatkozású utasítások latinra fordításának, körrendeletbe öntésének feladatát a résztvevők közül Hallernek, a vallásügyi referensnek kellett megkapnia. Más valaki az ő helyében bizonyára éppen úgy beírta volna a szószerinti átírással, mint Izdenczy a kancellárián. De hogy ő feljogosítottnak érezte magát a bővítésre – ismételjük, a bécsi körök utólagos helyeslésétől kísérvé – ahhoz bátorítást Józsefnek abból a határozatából mérített, hogy ahol már van templom, ott az építkezésekhez még megyei engedély sem kell. Ennek alapján joggal gondolhatta, hogy az uralkodó tetszésével találkozódik, ha a vallásgyakorlati engedélyek kiadását a megyékre bízta.

Az általa megfogalmazott 1785. szept. 27.-i rendelet valóban méltán mondhatjuk nemcsak fontosnak, hanem fordulópontot jelzőnek. Azokban a megyékben ugyanis, ahol számanál fogva a protestáns nemesség nagyobb, esetleg döntő szerepet játszott, immár nemcsak akadályoktól mentesen, hanem baráti kezekről segítve, támogatva fejlődhetett a protestantizmus.⁹⁶

⁹⁵ Az 1785. szept. 19.-i bizottsági tanácskozás résztvevői Niczkyn és Jankovicson kívül: Brunsvik Antal, Haller, Skerlecz Ferenc tanácsosok, Végh István elnöki titkár, Gáhy Ferenc fogalmazó. (A jegyzőkönyv, helytt. Gremiale. 1785/6. f. 5. p. 10.)

⁹⁶ A megyei vizsgálatok gyorsaságának biztosítására is történt intézkedés. Mária Terézia korában, a protestánsok ismételt panaszai szerint, az volt a tárgylagosság hiányának az oka, hogy a vizsgálatokon nemcsak részt vett egy püspöki kiküldött, hanem tulajdonképpen az ő szava döntött. Gebler 1782-ben megkísérelte, hogy a „homo dioecesanus”-t kikapcsolassa, azonban eredménytelenül. (Jún. 6.: „... bemerke ich ... dass zu den Untersuchungen über die einlaufenden Bitten der Protestanten noch immer ein homo dioecesanus mitausgeschickt, ja in hoc casu specifico, weil es der Comitatus unterlassen hatte, sogar die Commission reassumirt wird. Wo ich mich nicht irre, ist in einem der Normalien etwas von der nicht mehr statthabenden Beziehung dieser bischöflichen Deputirten, die sich blos auf ehemaligen Resolutionen gründete, miteingeflossen. Wäre es aber auch nicht, so scheint mir, dass dessen schon in sich unschicksame (der Bischof hat ja kein arbitrium hierbey) Zuziehung nichts anderes, als Aufenthalt der Sache und Verbitterung wirken könne. Denn widersprechen wird und muss er, seiner Meynung nach, ex officio; und man kennet den Einfluss, den oft die Geistlichkeit über die Gemüther ihr ergebener Commissarien hat”. József (jún. 7.) vele szemben Hatzfeld azon javaslatát fogadta el, hogy maradjon minden a régiben, „ansonsten werden sich annoch mehrere Verzögerungen ergeben”. StR. 1819/1782.) Ugyanebben az évben a protestánsok megpróbálták elérni, hogy viszonzásként az ő kiküldöttjeik is hallathassák szavukat az új katolikus parókiák megszervezésénél. Bizonyára nem a katolikus ügyekbe szerettek volna beavatkozni, hanem kérésükkel a maguk tarthatatlan helyzetére akarták a figyelmet ráirányítani. Merész kísérletük azonban kudarccal végződött, mivel az evangélikus és református:

A megyék felett tehát az ellenőrzést a helytartótanács gyakorolta; neki kellett bejelenteniök minden olyan esetet amikor nem találták engedélyezhetőnek a vallásgyakorlatot vagy az affiliálást s ilyenkor a határozatot ugyancsak tőle kapták meg. Az engedélyekről pedig évente tettek összegezett jelentést, hogy az adatokat azután a helytartótanács tabellába foglalva bemutathassa a kancellária útján az uralkodónak, akit azonban az is érdekelt, hogy mely falvak részesültek vissza-utatisításban s így erről is kimutatást kért.⁹⁷ De nem lanyhult

kurátoroknak és szuperintendenseknek ezt a kérvényét József határozott szavakkal dobta vissza. (1782. okt. 14.-ről keltezve Droszdk ev. ágens nyújtotta he. A kancellárián Okolicsányi a beadvány félretételét javasolta (m. kanc. 7241., 7626/17851) s bár Martini hajlandó volt megengedni a protestánsoknak, hogy sérelem esetén panaszukat előadhassák, József (okt. 28.) ezt a határozatot hozta: „Sind die Supplicanten mit ihrem vermessenem Gesuch abzuweisen”. StR. 3638/1782.). A helyzetet csak a klérus tekintélyének alászállása és befolyásának csökkenése könnyítette. A megyei bizottságokban ugyanis a püspöki kiküldött szava egyre súlytalanabb lett. De azért József uralkodása alatt részt vett a vizsgálatokban. Szerepét az 1787-ben foganatosított intézkedés sem módosította. Ekkor gr. Haller József nagyváradi kerületi főispán felhívta a helytartótanács figyelmét, hogy a megyei vizsgálatok azért húzódnak el, mert a homo dioecesanus kiküldése végett a püspököket újból és újból meg kell keresni. Megjavulna ellenben a helyzet, mondotta, ha a püspökök espereseiknek egyszersmindenkorra felhatalmazást adnának ily vizsgálatokban való részvételre vagy egy állandó megbízottat neveznének ki. A helytartótanács, elfogadva a javaslatot, a kancellária felhatalmazására ily értelemben utasította a püspököket (m. kanc. 5157/1787.) s ezzel a folyamodványok elintézésének ideje ismét számottevő módon rövidült meg.

⁹⁷ A helytartótanács második tabelláris kimutatásának áttekintése alkalomával József 1786. jan. 6. az államtanács (Izdenczy, Eger, Reischach, Hatzfeld) javaslatára elfogadta a kancellária előterjesztéseit, majd a rezolúció-tervezethez pótlólag a következő rendelkezést íratta: Nur muss auch noch die Zahl derjenigen Ortschaften angezeigt werden, welche das Religionsexercitium verlangt haben und denen es abgeschlagen worden ist, dann welche auch nicht affiliirt sind, damit man auch diejenigen weiss, welche noch kein Religionsexercitium haben. (StR. 26/1786.) – Ugyancsak a megyék hatáskörébe tartozott a második lelkes engedélyezése. Ezt a kérdést a kancellária 1786. jan. 23. szabályozta, abból az alkalomból, hogy a rozsnói püspök feljelentette a rimaszombati reformátusokat – kb. 600 családról, 3000 lélekről volt szó – amiért önhatalmúlag második prédikátort alkalmaztak. A helytartótanács (ref. Haller) annak megakadályozására, hogy a protestánsok túlzott buzgalomból feleslegesen növeljék papjaik számát, szükségesnek vélte, hogy őt s ne a megyéket illesse a döntés joga. Pászthory szerint azonban a második pap engedélyezése „als ein accessorium des verliehenen exercitii betrachtet werden kann” s ezért a megyékre tartozik az ilyenféle ügyek elintézése. Hozzátette azonban: „Doch müsse hierinnfalls das nemliche beobachtet werden, was wegen Verleihung des Religionsexercitii bestehet, dass nemlich in dem Falle, wo der Komitat den zweiten Minister nicht gestatten wollte, er seine Gründe allemal der Statthalterey anzeigen und von ihrer Entscheidung gewärtigen soll. Zur Beurtheilung, ob der zweite Minister zugelassen werde, müssen die Lokalumstände namentlich die Zahl der Seelen, die Entlegenheit

el József személyes érdeklődése sem. A közvetlen fellépésre alkalmat neki a falvaknak hozzá benyújtott kérvényei továbbra is éppen úgy szolgáltattak, mint a kancelláriai tanácsülésekről szóló beszámolók. Az elsőre jellemző példa gyanánt felhozhatjuk a mosonmegyei Nikolsdorf és Zundorf evangélikusainak folyamodványát, amelynek adatait a kancellária előbb szabályszerűen ellenőriztetni akarta, József azonban, noha az államtanács is pártolta az előterjesztést, minden vizsgálat nélkül engedélyezte a vallásgyakorlatot,⁹⁸ továbbá az ungvári reformátusokét, akiknek annak ellenére, hogy csak százan voltak, nemcsak azonnal vallásgyakorlatot adott, hanem birtokukba bocsátotta azt a lebontásra ítélt kápolnát is, amely valamikor az ő oratóriumuk volt” az utóbbira pedig a Mérge és Rábaszentmihály györmegyei falvak ügyére vonatkozó információt. Bár ez szintén úgy szólt, hogy a helytartótanács előbb vizsgálatot tarttat, József egyrészt azonnal engedélyezte a templomépítést, másrészt pedig az, ügyet minden részletre kiterjedően szabályozta.¹⁰⁰

A számszerű adatokat a vallásgyakorlat birtokába jutott helyekről József az említett helytartótanácsi összegezésekből ismerte meg. Ezek szerint 1782. okt. 18-tól, amikor Bazin megkapta tőle a legelső engedélyt, 1784 májusáig az evangélikusok 141, a reformátusok 92 esetben nyertek vallásgyakorlatot, ami azon-

der Filialortschaften, die etwa vorhandene Stiftungen, aus welchen ohne Bedrückung des Kontribuenten der zweite Minister unterhalten werden kann, die richtige Abführung der Contribution und überhaupt der Vermögensstand der Contribuenten, endlich die schon im Orthe bestehende eigene Schule, damit etwa jener Aufwand, aus welchem die Nationalschulen unterhalten werden könnten, aus übertriebenem Eifer nicht etwa zur Unterhaltung des 2. Ministers verwendet werde, muss genommen werden” (m. kanc. 555/1786.)

⁹⁸ Az áthúzott rezolúció-tervezet után a következő döntése (1786. szept. 13., Hlauptietin) olvasható: Diesen will Ich das anverlangte exercitium religionis gestatten. (StR. 3561/1786.)

⁹⁹ M. kanc. 12.989/1787. Az államtanácsban Eger ment a legmesszebb; ő ugyanis abban az esetben teljesíthetőnek gondolta a kérést, ha a vizsgálat az anyagi helyzetet kedvezőnek találja. József határozata, a négyféle rezolúció-tervezet áthúzása után, 1787. okt. 9.: Den Supplikanten ist zu willfahren. (StR. 4121/1787.)

¹⁰⁰ Az államtanácsnak a kancelláriai intézkedést helyeslő rezolúció-tervezetét áthúzva, a következő határozatot íratta (1786. aug. 22. Pest) az aktára: Ist dieser Gemeinde das ansuchende exercitium religionis nach dem Einrathen der Statthalterey ohne weitem zu verleihen, mit der Weisung jedoch, dass sie, wenn sie einiges Recht auf das von dem katholischen Pfarrer besitzende Haus zu haben glaubt, solches in separato in dem ordentlichen Rechtswege suchen, dem Schulmeister aber, wenn sie dessen Gründe dem Minister übergeben will, dafür eine äquivalente Entschädigung leisten und sich hierüber vorläufig bey der Statthalterey behörig ausweisen solle. (StR. 3204/1786.)

ban több templomot jelent, mivel egy-egy leirat egyszerre esetleg több falunak az ügyét is elintézte.¹⁰¹ 1784 végére az engedélyezések száma 165-re, illetőleg a reformátusok részére kiadottaké 102-re emelkedett s ugyanezen időpontig 586 evangélikus és 162 református falu affiliáltatott,¹⁰² 1785-ben pedig 16 evangélikus, továbbá 5 református magán- és egy nyilvános gyakorlat kiadására került sor.¹⁰³ Az utolsó hivatalos összegezés szerint, amely az 1787. végi állapotot tünteti fel, az evangélikusok birtokállománya egy nyilvános és 217 magángyakorlata helytel, a reformátusoké pedig három nyilvános és 165 magánggyakorlatúval gyarapodott a türelmi rendelet kiadása óta.¹⁰⁴

¹⁰¹ Ebben a kimutatásban (m. kanc. 6992/1784.) szerepel pl. ez az engedély: „Districtus montani Cisvagum complures possessiones Verbó, Kraina, Szobotist”, ami csak úgy érthető, hogy a felsorolt falvak külön-külön templomokhoz jutottak.

¹⁰² M. kanc. 15.848/1785. Sajnos, magát a tabelláris kimutatást nem sikerült megtalálni sem a kancellária, sem a helytartótanács levéltárában s így csak a kancelláriai felterjesztésben idézett végösszegre hivatkozhatunk.

¹⁰³ M. kanc. 7136/1786. A nyilvános gyakorlatot, amellyel együttjárt, hogy a plébánosnak nem kellett stólát fizetni, voltaképpen Gyöngyösnek adta meg legelőször József. A kancellária (ref. Okolicsányi) ellenezte azzal az indokolással, hogy példájára más helységek hasonló igényekkel lépnének fel s a gyöngyösi reformátusság egyébként is csak az affiliálandó helységekkel éri el a szükséges lélekszámot. Bár az államtanács szintén hangsúlyozta, hogy éppen elég, ha azt nyelik el a folyamodók, amire igényük van, József, áthúzva a rezolúció-tervezetet, ezt a határozatot hozta (1784. nov. 9.): „Exercitium religionis illis concedendum est”. (StR. 4557/1784., m. kanc. 13.063/1784.) Nem vitás, hogy az uralkodó a nyilvános gyakorlatra gondolt; ellenkező esetben, ha csak magánggyakorlatot akart volna engedélyezni, elég lett volna, ha a kész rezolúció-tervezetet aláírja. A kancellária azonban nem így értelmezte határozatát s ezzel Gyöngyöst elűtötte a kedvezménytől. Okolicsányi ugyanis a rendeletet így adta tovább a helytartótanácsnak: „Zufolge dieser a. h. Resolution ist die Statthalterey zu benachrichtigen, es seye den Supplicanten die Privatreligionsübung a. g. erstattet worden”. (M. kanc. 13.063/1784.) A nyilvános vallásgyakorlat engedélyezése ellen a kancellária (ref. Okolicsányi) már előbb (1784. aug. 13.) így érvelt, amidőn jelentéstételre szólítottatott fel azzal kapcsolatban, hogy Martini (aug. 4.) feltűnőnek találta, hogy egyetlen hely sem kapott volna még: Azok a helységek, amelyeket a törvény artikulárisoknak deklarált, az előző vallásügyi rendszer alatt is sértetlenül maradtak és háborgatást sem szenvedtek, kivéve Rimaszombatot, melyet az ismeretes zavargás miatt maga az uralkodó fosztott meg vallásgyakorlatától. „So wie nun keine Gemeinde bewisen habe, dass ihr die gesetzmässige Begünstigung eingeschränket oder benommen worden wäre, eben so sei auch noch keine Ursache vorhanden gewesen, jemandem die öffentliche Religionsübung zu gestatten”. (StR. 3376/1784., m. kanc. 9543/1784.)

¹⁰⁴ M. kanc. 4068/1788. A kancelláriai beszámoló hangsúlyozza, hogy ennyire „Gemeinden mit einer besonderen Religionsübung versehen worden sind”. vagyis az említett számok nem az engedélyeket, hanem a tényleg gyakorlathoz jutott falvakat jelzik, noha, ugyancsak a kancellária szerint, a kimutatás nem

Pászthory, a kancellária vallásügyi referense ennél az utolsó összeállításnál megjegyezte, hogy a számok a toleranciaügyben tett nagy előhaladásnak határozott bizonyosságául szolgálnak. Valóban így is volt. Az eredmény igazolta József reményét, meggyőződését. Ő ugyanis erre a kedvező fordulatra már előbb határozottan számított; akkor, amidőn a megyéknek és a helytartótanácsnak oly bizalommal engedett szabad kezet.

Az ő számára a legnagyobb megnyugvást a kancellária működése jelentette, amióta ott Okolicsányi utóda, Pászthory az ő intencióihoz híven intézte a protestáns ügyeket. Nemcsak a jelentésekből és előterjesztésekből látta, hogy a kancelláriára immár nyugodtan támaszkodhat – 1787-től kezdve az eléje került vallásügyi akták már csak töredékét teszik ki az előző évek termésének, – hanem azokon a tanácsuléseken is, amelyeken 1786 első hónapjaiban személyesen vett részt. A javaslatok, amelyeket itt jelenlétében, az éppen elintézésre kerülő vallásügyekkel kapcsolatban Pászthory tett, tetszésével találkoztak.¹⁰⁵

A szellemmel, amely a kancellárián érvényesült, a protestánsok is meg lehettek elégedve, mivel a türelmi politika alapelvei teljes mértékben érvényesültek s így nem volt már különbség József személyes felfogása és a kormánytestületé közt. Ez a szellem és állásfoglalás nemcsak sok panasznak vette elejét, hanem azt is megakadályozta, hogy veszedelmes vagy nehezen jövátéhető következményei legyenek egy elvnek, amely félreértésből téves értelmezésben részesült.

Ezt a tévedést Pászthory 1786-ban követte el, még pedig azzal, hogy a vallásgyakorlatot gátló akadályok közé ismét besorozta az egyórányi távolságot, noha, mint tudjuk, az 1783 júliusi nagy fordulat óta reá való tekintet nélkül kellett határozni. Az elbírálásnál ugyan később sem kapcsolódott ki teljesen az a kérdés, hogy milyen messze vannak a szóbanforgó falvak egy már meglévő templomtól, azonban a távolságot

tekinthető teljesnek s így a valóságban ennél több helység nyerhetett vallásgyakorlatot. Sajnos, ezt a tabellát sem sikerült megtalálni. A megfelelő helytartótanácsi iratok közt (dep. Aug. conf. 1788. f. 139. p. 1–9.) csak a kérelmükkel elutasított falvaknak a jegyzéke található.

¹⁰⁵ M. kanc. 3775. és 3776/1786., StR. 1872. és 2197/1786. – József 1785. nov. 17.-től 1786. május 8.-ig összesen húsz kancelláriai tanácsulésen vett részt. Itt készített rövid megjegyzéseit l. Staatsarchiv, Bécs. Varia der Kabinettskanzlei 20a. fasc. (A palliumon Vogel írásával: Allerhöchst eigenhändige Notata Kaiser Josephs über jene Ratssessionen, denen Höchstadieselben bei der hung. Kanzlei persönlich in den Jahren 1785. und 1789. beigewohnt haben.) Az első ülésén, a referenseket osztályozva, ezt állapította meg: Czitzy gantz gut etwas confus. – Sauer gar nichts gantz natürlich. – Donath mitelmasig. – *Pastori gantz gut* stb.

csak ott mérlegelték, ahol a létszám nem érte el a megkívánt 500 főt s így az uralkodó jóindulatú elnézésére volt szükség. Mint pl. annak a hat bars megyei falunak az evangélikusai esetében, akik összesen csak 79 családot tettek ki s így a cancellária és az államtanács elutasításukat, illetőleg a közelükben nemrégén épült oratóriumokhoz való affiliálásukat javasolták. Ha ezt a reménytelennek tekinthető ügyet József mégis azzal intézte el, hogy engedélyezi a gyakorlatot, ha a falvaktól egy óra járásnyira nincs oratórium és csak ellenkező esetben rendeli el az affiliálást, ezzel még nem került összeütközésbe többször említett júl. 12.-i intézkedésével.¹⁰⁶ Csak Hatzfeld tért volna vissza szívesen, legalább is egyes esetekben, a korábbi eljáráshoz és időnként még az ellen is tiltakozott, hogy száznál több családot felmutató falvak vallásgyakorlathoz jussanak. Érve mindig az volt, hogy ilyen népességű katolikus községekben, – ha t. i. egy órányira van másik templom – szintén nem szervezhető plébánia,¹⁰⁷ azonban felfogásának az államtanács tagjait éppen olyan kevésbé volt képes megnyerni, mint Józsefet, mivel valamennyien jól tudták, hogy nagy különbség van egy szerényen dotált prédikátorság és a kegyúri jogokból következő előnyökre mindenkor számottartó plébánia közt. Ilyen előzmények után méltán lehet meglepő, hogy a protestánsokra kedvezőtlen fordulat 1786-ban éppen Pászthorynak az elnézéséből következett be. Amidőn ugyanis a váli reformátusoktól meggyűjűk, Fejér megye arra hivatkozva tagadta meg a vallásgyakorlatot, hogy csak 485-en vannak, a környéken pedig félóra-háromnegyed órára több templomos hely található, Pászthory a hiányt jelentéktelennek, a másik körülményt ellenben oly akadálynak találta, hogy a folyamodók elutasítását parancsolta meg. Indokolásában arra az 1783 jan. 11.-i rendeletre hivatkozott, amely annyi bajnak lett a forrása, sőt még

¹⁰⁶ Az államtanács rezolúció-tervezetének áthúzása után József határozata, 1784. ápr. 19.: Si in vicinitate minus quam horae distantiae non datur oratorium illorum religionis, illis privatum exercitium impertendum est, si autem tale existat, ei affilientur. (StR. 1272/1784., m. kanc. 4138/1784.)

¹⁰⁷ 1784. nov. 10. mondja: Da jene katholische Orthe, die 100 Familien in sich fassen, keine eigene neue Pfarre erhalten, wenn sie nicht über eine Stunde von einer Hauptpfarre entfernt sind, so glaube, dass dieser Grundsatz auch in Ansehung der Acatolischen anzunehmen seye, welchem gemäs Supplicanten mit ihrem Gesuch abzuweisen wären (StR. 4596/1784.); 1785-ben ugyanilyen szavakkal mond véleményt (StR. 412/1785.), 1787-ben a nagyidai reformátusok ügyében így nyilatkozik: Es ist eine ausgemachte Sache, dass die Gemeinden der catholischen Religion, wann sie auch 100 und mehr Personen betragen, keine Localcapläne erhalten, wenn sie von ihrer Pfarre keine Stunde entfernt seynd und der Weg zur Kirche nicht allzubeschwehrlich ist; mir scheint also billig zu seyn, einen gleichen Grundsatz um so mehr in Ansehung der Acatolischen anzunehmen weilen dieses dem Volke viele Unkosten verursacht. (StR. 1184/1787.)

idézte is a parancsban azokat a szavakat, amelyek szerint vallásgyakorlatot csak az egyházas helyektől egy óránál távolabb eső falvak kaphatnak.¹⁰⁸

Pászthory tehát nem tudta, hogy az általa citált rendeletet József 1783 nyarán hatálytalanította s tévedése bizonyára csak azért nem okozott nagyobb bonyodalmakat, mert akkor már a legjobban rászoruló falvak felépítették templomukat és hallgatták papjuk tanításait. A bürokrácia kiforrottságának volt a következménye Pászthory intézkedése, a még mindig személyes jellegű kormányzásnak. Azért emlékezett ugyanis az 1783 januári királyi rendeletre, mert akkor Ürményi mellett titkárkodott és fogalmazta át a kancelláriai felterjesztésekre érkezett legfelsőbb utasításokat a helytartótanácsnak szóló parancsokká, ellenben mit sem tudott arról, ami a valláspolitikai végrehajtása terén fél év múlva történt, mivel princípálisa ekkor már Okolicsányinak adta át a vallásügyek referátumát. De bármennyire megmagyarázható is az akkori bürokrácia kezdetleges voltával a félreértés, nem kétséges, hogy kifelé joggal keltette a látszatot, hogy József valláspolitikáját ellenmondások jellemzik. A megyék, a magános felek ugyanis a hozzájuk érkező parancsokról nem tudhatták, de még csak nem is sejtették, hogy melyik gyökerezik a helytartótanács, melyik a kancellária döntésében, vagy egyenesen az uralkodó személyes elhatározásában; számukra mindegyik királyi rendelet volt.

Nem mondhatjuk, hogy a József által sok gonddal, odaadással kivívott eredmény, amelyet az új egyházak száma képviselt, teljesen kielégítette a protestánsokat. Ők több faluban szerettek volna oratóriumot építeni, prédikátort alkalmazni, mint ahányban megtehették. Bizonyítják ezt eredménytelen próbálkozásaik megyénél, helytartótanácsnál, sőt, ha elutasításra találtak, mert számuk és anyagi erejük a „normálisnál” csekélyebbnek mutatkozott, magánál az uralkodónál, esetleg ismételen is. De ugyanígy bizonyítják azok a naiv, átlátszó mesterkedések, amelyekkel a tényleges helyzetet szépítgetni igyekeztek, anyagi helyzetüket a valóságnál kedvezőbbnek, létszámukat nagyobbak tüntetve fel, csakhogy sikert érjenek el. A „nem lehet”, amelyet még József is oly gyakran volt kénytelen kimondani,¹⁰⁹ sok vágyat temetett el. Vágyakat, amelye-

¹⁰⁸ M. kanc. 5811/1786.

¹⁰⁹ Néhány elutasítás indokolása: Kéty (Esztergom m.) csak 79 család van, pénzük pedig nincs StR. 4370/1783.; Nagyida, Szakál, Sacza és Buzinka (Abaúj m.) mindössze 72 család, Szesztában ³/₄ órára már van nagy oratórium, ezért a szakáli zugprédikátor, akinek csak 11 családja van és magánházban végzi funkcióit, elküldendő StR. 4386/1783.; Moór, Veleg, Bodajk (Fehér m.) csak 63 család van StR. 4464/1783.; Beszter, Felső-, Alsóolcsvár, Rás, Lengyelfalva, Rozgony, Zdoba (Abaúj m.) evangélikusokkal együtt is csak 87 család, pénzük nincs,

ket a klérus tagjai valósággal büntetésre méltó merényleteknek tekintettek. Okolicsányi megróttá és csalárdnak nevezte a kisebb protestáns falvak eljárását, hogy többen állanak össze, csak hogy kimutathassák a szükséges létszámot, azután pedig magára hagyva a templomhoz jutott községet, más faluk bevonásával csoportosulnak, hogy újabb vallásgyakorlatot kérhessenek,¹¹⁰ ma azonban a művelődés iránti sóvárgás jele gyanánt tartjuk azt számon. A bürokráciát is idegesíthette, hogy a protestánsok nem akarván belátni, hogy van egy határ, amelyet tilos átlépni, felesleges munkát okoztak neki, de ma, nem az ő szemével nézve a dolgokat, megértjük, hogy az élet túl akart áradni a tolerancia által jelképezett gátakon. Vallásgyakorlathoz így is annyi falu jutott, mint amennyire Ráday és Prónay 1782.-i audienciájukon József előtt becslésszerűen utaltak. Ők akkor egyházanként 150–200-ra taksálták a szükségletet. A reménykedésnek és a végső eredménynek ez a meglepő egyezése azt mutatja, hogy a türelmi rendelettel a protestantizmus valóban sokat ért el.

³/₄ –1 órára nyilvános vallásgyakorlat található, m. kanc. 2685/1784., StR. 650/1784.; Csall, Opava (Hont m.) nyolc év óta adóhátralékuk van, előbb törlesszék azt le, m. kanc. 1232/1784., StR. 108/1784.; Szomod (Komárom m.) ³/₄ órára van Tatától, m. kanc. 8354/1784., StR. 2866/1784.; Büssü (Somogy m.) csak 352 lélek, félórára oratóriumtól, StR. 4675/1786.

¹¹⁰ 1784. jún. 18. m. kanc. 7230/1784. Az államtanácsi irat kivonata szerint: Die Kanzlei erinnert, schon öfters beobachtet zu haben, dass die akatholischen Gemeinden in der Absicht, an einem Orte das Religionsexercitium zu erlangen, sich mehrere zusammen verbinden, sobald sie aber solches an diesem Orte erlanget haben, sich gleich wieder von denselben trennen und entweder sich neuerdings mit einer anderen Gemeinde verbinden und um die gleichmässige Religionsübung einkommen oder für sich allein das eigene exercitium begehren und auf diese Art die a. h. Vorschriften vereiteln. Gleichwie aber diese listigen Fürgänge und Trennungen sehr oft die Entkräftung der Gemeinden und besonders derjenigen, von welcher sie sich absondern, offenbar nach sich ziehen können, folglich auch keineswegs geduldet, vielweniger gutgeheissen werden könnten”, javasolja ellenőrzés végett a már vallásgyakorlatot nyert és affiliált helységek pontos összeírását és számontartását. (StR. 2364/1784.)